

Toimetuselt

*Madjarite jumalale
vannume,
vannume: ei enam orjust
kanna me!*

Need Sándor Petőfi saja aasta tagused read kõlasid 1956. aastal sama pühalike ja kirglike nagu kirjutamise ajal. Luule ja revolutsioon. Selleski Tunas jagub luulet nii algusse kui ka keskele. Ning arvustuste-eelse osa lõpetab Betti Alveri 1955.–1956. aasta päeviku esimene pool. 1956. aasta ise aga inspireeris nii mõndagi eestlast luuletama.

See oli aasta, mil lootused kerkisid, et koheselt kuhtuda. Nikita Hruštšov mõistis salajases kõnes Stalini hukka, peale tulid Poola ja Ungari sündmused ning Suessi kanali pärast läks sõjaks. Idaeurooplaste jaoks oli aasta kulminatsioon oktoobris, aga juba novembris voolas Budapestis veri. 1956. aasta oli suurte reetmiste aasta, sealjuures reetsid nii Ida kui ka Lääs. Hruštšovi-aegne NSV Liit polnudki teab kui palju inimlikum kui Stalini-aegne. Ja kuigi Jugoslaavia diktaator Jossip Broz-Tito ülistas Ungari revolutsiooni kõrgpunktil Pulas peetud kõnes rahvast, kes paljaste kätega asub võitlusse, peaasi, et olla rahvuslikult sõltumatu, oli ta tegelikult selleks ajaks juba sellesama Ungari rahva reetnud. Ja kui Budapesti raadio kutsus maailma appi, siis tegusid Lääne poolt ei järgnenud. Ungarlaste endi hulgast oli kohe võtta reetur János Kádári isikus, Poolas läks aega, kuni Władysław Gomułka režiim mandus kuuekümnendate teisel poolel üheks Ida-Euroopa tagurlikumaks.

Võib-olla pole kommunistlike režiimide puhul õige erilisest reetlikkusest rääkida, sest reetlikkus on juba nende olemuses. Hruštšov reetis küll Stalini ja oma endised kaasvõitlejad, mitte aga stalinismi ja reetlikkust ennast. Põhjalikumalt kirjutab sellest, mis toona toimus, Tõnu Tannberg. Kui Kodu-Eestis oli võimatu ennast avalikult väljendada, siis Välis-Eesti seisukoha annab edasi Heinrich Laretei 1957. aasta kirjutis, mille Tuna uuesti ära trükib.

Siiski kannab enamik 1956. aasta kohta käivat selles Tunas mälestuste pitserit. Kõige ehedamad on neljateistkümneaastaselt Ungari ülestõusu mahasurumise järel Läände põgenenud ja Saksamaal ajaloodoktoriks saanud Csaba János Kenézi mälopildid. Ei ole aga ka pelk juhus, et just sel aastal algas Enn Tarto aastakümnetepikkune vanglasaaga.

Aga Tunas on ka muud. Tänapäevase õpetlikke paralleele pakkuv on artikkel baltisaksa kooli- ja kultuurielust sõdadevahelises Eestis. Veel publitseerib Tuna dokumendi Saksa okupatsiooni ajast 1943. aastal, milles tundmatuks jääv autor tuleb välja ettepanekutega teha okupatsioonirežiim eestlastele meelepärasemaks. Õnneks jäid need uitmõteteks ja nii võime olla õnnelikud, et ühtki eestlast natsiparteisse ei värvatud.

Sisukord

	Toimetuselt	1
ESSEE		
	Ain Kaalep: Kaks luuletust 1956. aasta novembrist	4
KÄSITLUSED		
	Tiina Kala: Ristimine paganate ja kristlaste pilgu läbi	8
	Marten Seppel: Paternalistliku pärisorjuse idee Baltikumis	27
	Kaido Laurits: Saksa Kultuuroromavalitsuse kooliameti tegevus baltisaksa koolielu korraldamisel Eesti Vabariigis 1918/1925–1940	42
	Tõnu Tannberg: 1956. aasta Baltikumis Moskvast vaadatuna	56
DOKUMENT JA KOMMENTAAR		
	Sirje Annist: Kuidas parandada elu Eestis – 1943. a. variant	72
	Csaba János Kenéz: Ungari 1956. a. oktoobrirevolutsioon ja selle tagajärjed	89
	Heinrich Laretei: Läänest Itta	96
	Enn Nõu: Veel kord Ungari	102
	Enn Tarto: Vastupanu ja represseeritute olukord 1955–1985	104
	Eesti Filmiarhiiv: Ungari-Eesti suhted	113

KULTUURILOOLISEST ARHIIVIST

Kristi Metste: Betti Alveri päevikuid lehitsedes 118

ARVUSTUSED

Vello Helk: Vaimu ja võimu ilminguid ning seoseid
Rootsi ajal 142

Ivar Leimus: Raamat Tallinna käsitöölise pärandist 145

Heino Mardiste: Raamat Siberi uurijast ning Liivimaa
põllumehest ja ühiskonnategelasest 146

VARIA

Lauri Tykkyläinen: Theodor Luts Soomes 1932–1944 150

Peep Pillak: Sõjaajalookonverents Rein Helme
mälestuseks 151

Peep Pillak: Sárospataki saaga. Kultuurivarade
restitutsiooniprobleemidest Ungaris 154

Summary 157

Kaks luuletust 1956. aasta novembrist

Ain Kaalep

Ma ei ole päris kindel, kumma neist ma kirjutasin enne. Ilmusid nad aga sellises järjekorras: “Oktoobri lõpp” Stalinlikus Nooruses 1956, nr. 11, ja “Aeg” Loomingus 1957, nr. 1. Mõlemad on inspireeritud Ungari 1956. aasta ülestõusust ja muidugi niimoodi šifreeritud, et tsensuur need läbi laseks.

“Oktoobri lõpus” on juba pealkiri teatava suunaga: “Oktoober” võis tollasele lugejale ju tähendada ka nn. Oktoobrirevolutsiooni; ilmse loodusluuletuse puhul, lootsin ma, ei hakka tsensuur aga selle peale mõtlema. Ja ega hakanudki. Usutavasti mitte ka ajakirja kirjandusosakonna toimetaja Ita Saks, kes minu kaastöösse väga sõbralikult suhtus. Muidugi juba sellepärast, et tema mu omamoodi julgustüki pärast kannatama ei peaks, ei rääkinud ma oma tagamõttest kellelegi. Lisan veel, et sellised kujundid nagu “sõbaga neitsi” ja “naeratav noorik” on mul valitud juba lapsepõlves meelde jäänud “Tõe ja õiguse” III osa Viljasoo õpetuse järgi; tema ütleb 1905. aastal nimelt nõnda:

“Ja küllap mina juba tsensoriga hakkama saan, seda ärge kartke. Temale peab rääkima noortest tüdrukutest, kui tahad, et ta laseks midagi krõbedamat läbi...”

Niisiis trükiti ära selline loodusluuletus:

Oktoobri lõpp

Vihmalinikuis
viibib linn
nagu muistne
sõbaga neitsi.

Tühje ja halle
kivitänavaid
jahe elekter
elustab vaid.

Viimaseid lehti
näpleb alleel
nohuselt ümisev
sügisetuul.

Nagu muistne
sõbaga neitsi,
ammu surnud,
ammu ununud,

seisab mu ees
õhtune linn,
äkki nii tundmatu
unine linn.

Tühje ja halle
kivitänavaid
käin ma sel õhtul,
hing armastust täis.

Tean, et need raagus
puude oksad
lehti ja õisi
kannavad taas,

kui tuleb kevad,
sest tal on kombeks
igal aastal
uuesti tulla.

Kallis kodulinn,
sõbaga neitsi,
siis oled jälle
naeratav noorik!

Et kodulinnas taas tuleb kevad, tähendas minu luuletuse tundelisel tasandil muidugi tulevast vabanemist “Oktoobrist”. Sellesse uskusin ma ju kogu Vene okupatsiooni aja kindlalt.

Teine tollal kirjutatud luuletus, “Aeg”, on märksa krõbedam. Ma mäletan, et see sündis hoopis üllatavast teatest: kuskil olid mõned Nõukogude sõdurid läinud ungarlaste poole üle. See ei olnud ju võimatu. (Mitu aastat hiljem kuulsin kahest eesti tankistist, kes hakkasid vastu venelasest ülema käsule ungari naistele ja lastele otsa sõita, julgesti riskeerides mahalaskmisega.) Nõnda siis kerkis mu silme ette üks Goya hiiglasepiltidest, nimelt see, kus pool hiiglase keha on pilvedes – revolutsioon! Endastmõistetavalt tuleb tema järel Surmise, seda ju vältida ei saa...

See luuletus äratas aga tähelepanu. Muidugi ei söandanud keegi seda avalikult Ungari revolutsiooniga siduda, aga igatahes oli see kommunistlikele asjameestele väga kahtlane. Ma ei mäleta enam, kes just ja kus seda kritiseeris, küllap mõni huviline kirjandusloolane ta nime üles leiab; ühel koosolekul igatahes ütles midagi tingedat selle kohta Felix Kotta.

Oma kogusse “Aomaastikud” sain selle luuletuse siiski paigutada, lisades algtekstile ühe stroofi. Paul Kuusberg, kes kunagi minu vastu vaenulik pole olnud, kiitis seda stroofi kohe väga, kuna Nigol Andresen selle puhul ainult naeris. Mu enda meelest ei muutnud see minu poeetilist visiooni aga üldse.

Lõplikul kujul oli luuletuse tekst siis selline:

Aeg

Jälgi kui orge
jättes taha,
astub ta edasi –
hiiglane Aeg.

Ning nagu Goya
vägev nägemus
peaga ta riivab
taevasi pilvi.

Maa aga vabiseb!
Kahel pool hiiglast
jookseme meie
kõigest väest.

Tuul kõmab kõrvus.
Kahel pool hiiglast
jookseme meie
hiiglasejooksu,

tundmata puhkust
ja tundmata väsimust –
j o o k s u s t e n d a s t
s a a d e s j õ u d u.

Hiiglane sammub
nii et maa
vabiseb ta all,
kuid tema taga

palju vaiksemalt,
palju leebemalt
veel tuleb keegi,
rääkides nii:

“Puhake! Puhake!
Aega on eluks,
aega on surmaks,
aega on küll!”

Poole suuga
muigab ta ise
ning ta õlal
välgatab vikat...

Rääkigu! Muiaku!
Ühtki hetke
Aeg ei puhka,
meie ei puhka.

Arvan, et väike järellugu ei oleks siinkohal ka tarbetu. 1985. aasta augustis oli mul võimalus osaleda Struga luulefestivalil Jugoslaavias. Struga linnake asub suure Ohridi järve ääres Albaania piiril. Muidugi suplesin selles mitu korda, ja ühel puhul sattusin otse järvevees kokku ühe ungari kolleegiga, kelle nime olen unustanud. Tema ühtki keelt peale oma emakeele ei osanud, aga vist arvas, et hõimuvend eestlane temast aru võib saada. Oma fennougristika-stuudiumist oli mul natuke ungari keelt tõesti meeles, nii et kui ta minult küsis, kas ma Ungaris olen olnud, vastasin vapralt: “Jah. Budapestis. 1956. aastal. Südames.” Hõimuvend oleks selle peale mulle küll kohe kaela langenud, kui me kuival maal oleksime olnud! Aga see, mis ma temale ütlesin, oli sulatõsi.

Ain Kaalep

(1926)

Luuletaja, tõlkija ja näitekirjanik. Astus 1943 Tartu Ülikooli, oli 1943–1944 Soome sõjaväes, 1944–1945 vangistuses. Õppis Tartu Ülikoolis 1946–1949, lõpetas 1956 soome-ugri keelte erialal. Esikkogust “Samarkandi vihik” (1962) alates avaldanud rohkesti luulekogusid ja näidendeid, tõlkinud väga paljudest keeltest.

Oli ajakirja Akadeemia pikaajaline peatoimetaja (alates 1989).

Ristimine paganate ja kristlaste pilgu läbi

Tiina Kala

1199. aastal kirjutas paavst Innocentius III Riia piiskopile Albertile tasakaalukusele manitseva kirja, tähendades sissejuhatavalt:

“... tulles Liivimaale, kuulutage paganatele Issanda Jeesuse Kristuse nime, järgides neid, kelle kohta evangeeliumist loeme: minnes õpetage kõiki rahvaid, ristides neid Isa ja Poja ja Püha Vaimu nimel [Mt. 28, 19] ...”¹

See on arvatavalt esimene kord, kui Liivimaaga seoses nimetatakse ristimist. Tsiteeritud dokumendis on sellel mainimisel küll vaid retooriline eesmärk, mida tollaste kirjutamistavade kohaselt on pandud teenima evangeeliumitsitaat.

Allikad võimaldavad Läänemere idakalda rahvaste suhteid kristlusega eelindustrialiaalsel ajal vaadelda kolmes faasis:

1. Kolonisaatorite saabumine ja kindlustumine ning kohalike paganate formaalne pööramine ristiusku (u. 1186–1290).

2. Katoliku kiriku tegevus kristluse veatu järgimise kindlustamisel ja paganlike ning rahvakatoliiklike kommete tõrjumisel (u. 1422–1520).

3. Luterliku kiriku tegevus kristluse veatu järgimise kindlustamisel ja paganlike ning rahvakatoliiklike kommete tõrjumisel (u. alates 1524/1593).

Ülalnimetatud perioodide ajalsed raamid on mõistagi tinglikud ning lähtuvad sümboolse tähenduse omandanud üksik-sündmustest või historiograafiasse olulise-ma jälje jätnud allikatest (piiskop Meinhar-

di saabumine – semgalite lõplik alistamine – Riia peapiiskopi Johannes Ambundi kirikorraldus – Saare-Lääne piiskopkonna viimased katoliku-aegsed sinodaalstatuudid – pildirüüste algus Liivimaa linnades / David Dubberchi kirikuvisiitatsioon). Alljärgnevalt vaatleme lähemalt kristluse tähtsust maa põliselanike ja kolonistide jaoks kahel esimesel perioodil.

Liivimaa keskaja käsitlemisel nii olulisel kohal seisva ristimise mõiste sisu tundub olevat lähema seletuseta arusaadav. Laiemalt mõeldakse selle all kohaliku rahva pööramist ristiusku. Millist tähendust omistasid sellele mõistele aga keskaegsete allikate kirjutajad ja kaasaegsed nii ristijate kui ka ristitavate poolel? Milline tähtsus oli kristlusel nii ühe kui ka teise poole identiteedi arenemisel? Just neid küsimusi käesolev kirjutis käsitlebki. Ülalöelduga seoses võiks ka küsida, kas ja kuidas erineb kaalukate mõistete tõlgendus ja kasutusviis allikates ja n.-ö. moodsas, s. t. kroonikatejärgses ajalookirjutuses, samuti kas võimalikud erinevused nendes tõlgendustes on avaldanud mõju ka tänapäevasele ajaloo-pildile, ent käesoleva vaatluse raamidest jäävad need probleemid välja.

Allikad ülal püstitatud küsimuste lahkamiseks näivad olevat mitte ainult üsna rikkalikud, vaid ka editsioonidena ja tõlgetena hästi kättesaadavad ja mõistetavad. Esma-järjekorras käib see kroonikate kohta: käsitleb ju terve rida neist Liivimaa allutamist

¹ Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch (LUB) nebst Regesten, hrsg. v. F. G. von Bunge, I. Reval, 1853, nr. 13: “... ut Livoniensem ingressi provinciam paganis evangelizetis nomen Domini nostri Iesu Christi. Eorum sequentes exemplum, quibus in evangelio legimus esse dictum: Euntes docete omnes gentes, baptizantes eos in nomine Patris, et Filii, et Spiritus sancti...”

Piiskop Albert ristib saarlasi Valjalas. Fragment Friedrich Ludwig von Maydelli (1795–1846) vaselõikest

ja pööramist.² Ürikuline ja muu sündmuste kaasaegne allikmaterjal on küll tagasihoidlikum, ent enamasti editeeritud ja mitte ainult saksa-, vaid ka eestikeelsesesse teaduslikku

käibesse toodud juba aastakümnete eest.³ Lähemal vaatlusel selgub, et nende allikate võimalused ei ole aga sellega veel sugugi ammendatud.⁴ Lisaks on senistes ülevaadetes

² Vt. Norbert Angermann. Die mittelalterliche Chronisten. – Geschichte der Deutschbaltischen Geschichtsschreibung, hrsg. v. G. von Rauch. Köln, Wien, 1986, lk. 3–20.

³ 1) 1422. aasta maapäeva otsused (Akten und Recesses der livländischen Ständetage, I (1304–1460), hrsg. v. O. Stavenhagen. Riga, 1907, nr. 299; 2) Riia peapiiskopkonna sinodaalstatuudid 1428. aastast (LUB VII, hrsg. v. H. Hildebrand. Riga, Moskau, 1881, nr. 690); lisa 1428. aasta sinodaalstatuutidele (LUB IX, hrsg. v. H. Hildebrand. Riga, Moskau, 1889, nr. 130, 131); 4) Saare-Lääne piiskopkonna sinodaalstatuudid 1505. aastast (LUB 2/II, hrsg. v. H. Hildebrand, Ph. Schwartz, L. Arbusow. Riga, Moskau, 1905, nr. 781); 5) Saare-Lääne piiskopkonna visitatsiooniprotokollid aastatest 1517–1522 (Saare-Lääne visitatsiooniprotokolle aastaist 1519–1522, välja andnud E. Blumfeldt. – Ajalooline Ajakiri 1933, nr. 1, lk. 44–55; 1933, nr. 2, lk. 116–125; 1933, nr. 3, lk. 160–164. Lisaandmeid Blumfeldti editsioonile leidub Taani riigiarhiivis: Rigsarkivet, Fremmed proveniens. Lifland. Øsel stift. Registrant 1A, fol. 1r–11v (1517), fol. 49r–62r (1519–1522), samuti fol. 69r–75r (sine anno): *Ordo ad visitandas Ecclesias parochiales* (see visitatsioonikorraldus on editeeritud: Akten und Recesses der livländischen Ständetage, III (1494–1535), bearb. v. L. Arbusow, Riga, 1910, nr. 93). Vt. ka O. Sild. Kirikuvisitatsioonid eestlaste maal vanemast ajast kuni olevikuni. Tartu, 1937, lk. 18–51 (siin leidub lk. 36–44 ka viidatud visitatsioonikorra tõlge). Vt. hiliskeskageste sinodaalstatuutide käsitlusi ka: L. Arbusow. Die Einführung der Reformation in Liv-, Est- und Kurland. Leipzig, 1919, lk. 118–133. Eesti ajalugu II, toim. H. Kruus. Tartu, 1937, lk. 364–369.

⁴ Vt. Henriku kroonika tõlgendusevõimaluste kohta: E. Tärvel. Henrik ja tema aeg. – Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis, III, koost. J. Kivimäe. Tallinn, 1987, lk. 7–32. M. Tamm. Imetead ristiustamisega Liivi- ja Eestimaa (Tallinna Linnaarhiivi Toimetised, 1). Tallinn, 1996. 11.–13. sajandi olulisemate Põhja-Saksa misjonikroonikate käsitlusvõimaluste kohta vt. L. Kaljundi. Waiting for the Barbarians: The Imagery, Dynamics and Functions of the Other in Northern German Missionary Chronicles, 11th–Early 13th Centuries. Magistritöö. Tartu Ülikooli Ajaloo osakond. Tartu, 2005.

tihti eiratud allikate kontekstist tulenevat. Eriti käib see ürikuliste ja muude normatiivsete tekstide kohta ja seisneb valdavalt selles, et allikas sisalduvale on omistatud võrdlemisi suur kaal, jättes arvestamata, et uuritav tekst on vaid üks kunagistest paljudest omataolistest ning selles sisalduv ei ole seega tingimata unikaalne või ainuomane just säilinud teksti väljaandmise ajale ja kohale.

Järgnevalt on kasutatud ainult neid allikaid, mida võib enam-vähem pidada kirjeldatud sündmuste kaasaegseteks. 13. sajandi käsitlemisel tulevad jutustavatest allikatest niisiis kõne alla Henriku kroonika ja Liivimaa vanem riimkroonika. Kristluse ja selle retseptsiooni küsimus hilisemas kroonikakirjutuses on juba teine teema.

Ristimise mõiste

Ristimisest rääkides tuleb teha vahet ristimise kui sakramendi ja ristimise kui uude usku pööramise vahel. Paljudes keeltes, sh. eesti keeles ei ole terminoloogilise erinevusele osutamine selles valdkonnas alati kerge. 13. sajandi allikad tarvitavad vastristitute kohta sageli sõna *conversos* – pööratud, mitte kunagi aga *baptisatos* – ristitud ehk kitsamas tähenduses ristimissakramendi vastu võtnud. Järgnevalt üritatakse jälgida paralleelselt kaht omavahel põimuvat ja tihti kattuvat nähtust: 1) ristimist kui sakramenti ja selle funktsiooni ning 2) ristimist kui usuvahetust, selle tähendust ja sellele omistatud sisu. Ka ülaltoodud tsitaadis Innocentius III kirjast puudutatakse nii sisulist pööramist kui ka sakramendi jagamise protseduuri. Evangeeliumi sõnakasutuses on need teineteisega la-

hutamatult seotud – üks toimub teise kaudu.

Eestisse saabudes tõid ristiusustajad kaasa ristimissakramendi nimetuse, mis väljendas üht, piiblitekstist lähtuvalt olulisimat välist komponenti sakramendi läbiviimisel – vettekastmist. Just seda tähistab nii ladinaga *baptismum* kui ka saksa *Taufe* (nagu ka enamik teiste suuremate Euroopa keelte vastavad sõnad). Eestikeelne “ristimine” nagu ka vene “kreštšeniye” märgivad aga teist selle sakramendi jagamise juurde kuuluvat protseduuri – ristitava kohal ristimärgi tegemist. Ükskõik, kas vastav eestikeelne sõna on tekkeliselt seotud venekeelsega või mitte, just ristimärgi tegemine pidi ristitavate jaoks olema selgem ja tähenduslikum kui vettekastmine. Kuigi mitmed allikateated alates Henriku kroonikast räägivad ristimisvee mahapesemisest, ei saa unustada, et see on võõramaalaste tõlgendus selle toiminguga kohta. Kas pesemine tähendas usust äralangenutele kitsamalt ristimisvee mahapesemist või ristimise jõust vabanemist pesemise teel üldisemalt, seda me ei tea.

Üldtunnustatud seisukoha järgi toodi ristiusk Ida-Baltikumi rahvastele jõuga ning jäi neile kogu katolikuaja jooksul võrdlemisi võõraks.⁵ Alles pärast reformatsiooni, eriti vennastekoguduste liikumise ajal 18. sajandil, sai kristlus eestlastele ja lätlastele oma semaks.⁶

Samas pole põhjust kahelda, et siinsetel paganatel oli ristiusu kohta teadmisi juba enne saksa kolonistide saabumist.⁷ Sellele võivad viidata kristlike sümbolitega esemed arheoloogiliste leidude seas. Kas need annavad tunnistust usulistest veendumustest või kujutavad endast vaid märke majanduslikest suhetest kristlastega, on iseküsimus, mis ei puuduta mitte ainult Läänemere ida-, vaid

⁵ Seda arvamust kohtab mitte ainult eestlaste ajalooteadvuses, vaid ka laiemalt. Vt. M.-L. Favreau-Lilie. Mission to the Heathen in Prussia and Livonia. The Attitudes of the Religious Military Orders towards Christianization. – Christianizing Peoples and Converting Individuals: Selected Proceedings of the International Medieval Congress, University of Leeds, 14–17 July 1997 (International Medieval Research, 7), ed. G. Armstrong & I. N. Wood. Brepols, 2000, lk. 147–154.

⁶ Vt. E. Jansen. Ilmalik ja kiriklik eesti talurahva maailmavaates XIX sajandil. – Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis, III, lk. 192–220, siin lk. 193. L. Andresen. Eesti rahvakooli ja pedagoogika ajalugu, II. Tallinn, 1999, lk. 53.

⁷ Vt. E. Tarvel. Henrik ja tema aeg, lk. 17 ja teemakohased viited lk. 30.

ka läänekallast.⁸ Kirjalike tõendite puudumine kristluse mõjude kohta vallutuseelses Ida-Baltikumis annab aga selles küsimuses võimaluse vaidlusteks ja spekulatsioonideks.

Nii baltisaksa kui ka Eesti ja Läti ajalookirjutuses juurdunud vägivaldse ristiusustamise kontseptsioon on märkimisväärselt tuge saanud allikate sõnakasutusviisidest. Võib aga küsida, kas on õige anda kristlikust retoorikast läbi imbunud koloniseerimiskirjeldustele usuasjade lahkamisel nii kaalukat tähendust. Kohalike rahvaste suhtumisest katoliiklusesse kogu keskaja vältel on võrdlemisi vähe teada ja see ei ole kunagi olnud iseseisev uurimisobjekt. Osaliselt on öeldu seletatav allikate vähesusega. Alternatiivne põhjus peitub siinse kroonikakirjutuse mõjutustes: keskendudes poliitilisele ajaloole, on kroonikud jätnud jälje ka hilisemasse historiograafiasse. See ei puuduta ainult ja vahest ka mitte esimeses järjekorras Henrikut, Vanema riimkroonika autorit või teisi kroonikuid, kes olid rohkem või vähem nende poolt kirjeldatud sündmuste kaasaegsed. Rohkem käib see hilisemate kroonikute, esmajärjekorras Christian Kelchi kohta, kelle töö on alates 18. sajandist märkimisväärselt mõjutanud siinset ajalookirjutust – tahtlikult või mitte on Kelch andnud suure panuse Liivimaa ajaloo kui vallutusajaloo kontseptsiooni kujunemisse.⁹

12. sajandi lõpul ja 13. sajandi algul oli Ida-Baltikumi rahvastik peaaegu eranditult agraarne. Suurema asustusega keskustel puudusid selged linnadele omased tunnused.¹⁰ Nii ristiusu esmase juurutamise ajal kui ka hiljem tuli katoliku kirikul selles keskkonnas

puutuda kokku samade probleemidega, mis kerkisid esile teistes Euroopa agraarühiskondades – paganlike uskumuste püsimine, kristlike moraalinormide eiramine, olulise mate kristlike palvetekstide mittetundmine jne. Samas ei jõudnud siinsetele aladele agraarkolonisatsioon Läänest. Kohalik maaühiskond jäi suletuks muudele religioosetele mõjutustele peale nende, mis olid imporditud kiriklike struktuuride poolt.

Sellised märgid nagu ristimise ja teiste sakramentide vastuvõtmine või ärapälgamine, kristlike moraalinormide ja kristlastele peale pandud materiaalsete kohustuste (hinnuse- ja kümnisemaksmine) täitmine kajastavad vaid kristluse aktsepteerimise vormilist poolt. Küsimus on selles, kas allikad võimaldavad mingilgi viisil kirjeldada vastristitute suhtumist kristliku õpetuse sisusse või on ristiusu vastuvõtmise või eemaletõukamise ümber keerlevat konflikti õigem kirjeldada vaid kui võitlust ilmaliku võimu ja materiaalsete väärtuste pärast. Seda protsessi võiks võrrelda vallutatud Lääne-Slaavi aladega. Slaavlaste seas läbi viidud misjonitöö varasemas faasis, 10.–11. sajandil, identifitseeris slaavlaste enamus sõltumatust paganlusega ja ristiusu vastuvõtmist allumisega keisririigile.¹¹

Ristiusustajate motiivid

Kõnesolevate alade ristiusustamise motiivide käsitlemisel on rõhutatud nii kaupmeeste kui ka ristsõdijate¹² huve.¹³ Oluliselt vähem on tähelepanu pööratud asjaolule, et üks pea-

⁸ Vt. nt. M. Stenberger. *Christliche Einflüsse im archäologischen Material der Wikingerzeit in Schweden. – Kirche und Gesellschaft im Ostseeraum und im Norden vor der Mitte des 13. Jahrhunderts* (Visby-symposiumet för historiska vetenskaper 1967. Acta Visbyensia, III), ed. S. Ekdahl. Visby, 1969, lk. 9–20, samuti G. Trotzig. *Gegensätze zwischen Heidentum und Christentum im archäologischen Material des 11. Jahrhunderts auf Gotland. – Kirche und Gesellschaft im Ostseeraum*, lk. 21–30.

⁹ Vt. Chr. Kelch. *Liivimaa ajalugu*, tõlk. I. Leimus. Tartu, 2004, Tõlkija eessõna, lk. V–XXIV, siin lk. XXII.

¹⁰ Vt. V. Lang. *Varalinnalised keskused (aolinnad) hilismuinasaegses Eestis. – Kui vana on Tallinn? (Tallinna Linnaarhiivi Toimetised, 8)*, koost. T. Kala. Tallinn, 2004, lk. 7–27.

¹¹ Vt. G. Haendler. *Reichskirche und Mission in der ersten Epoche der Christianisierung Mecklenburgs (bis 1066). – Kirche und Gesellschaft im Ostseeraum*, lk. 65–75, siin lk. 69.

¹² Siin kasutatakse seda terminit lähtudes Läänemere piirkonna ajalookirjutuses käibivast tavast. Ristsõdade teoreetiliste käsitluste seas on selle mõiste kasutamisele väljaspool Püha Maad toimunud sõjaretkede puhul mitmeid vastaseid. Vt. nt. J. Flori. *Pour une redéfinition de la croisade. – Cahiers de Civilisation Médiévale Xe–XIIe siècle*, 47 (2004), lk. 329–349.

misi misjoni taganttõukajaid – Hamburg-Bremeni peapiiskopkond (ja selle eelkäijad) oli alates tekkest sakside ristimise ajal kuulunud suhteliselt vaeste kiriklike territooriumide hulka.¹⁴ Sellise piiskopkonna soovi laiendada nii oma vaimulikku kui ka ilmalikku võimu ei saa alahinnata.

Esimese liivlaste misjonäri Meinhardi tegevust on nii Henriku kui ka Lübecki Arnoldi kroonikas kujutatud rahumeelse tööna, mille algatajaks olevat suuresti olnud Meinhard ise ja üksnes sanktsioneerijaks Bremeni peapiiskop Hartwich.¹⁵ Samas ilmneb, et Meinhard oli piisavalt varustatud selleks, et lasta omal kulul ehitada viiendik osa linnusest ja osta maad kiriku ehitamiseks Üxkülasse.¹⁶ Niisiis ei saanud kuidagi tegemist olla tagasihoidliku ja pooleldi eraviisilise misjonialgatusega, vaid hästi läbimõeldud ja rahastatud ettevõtmisega kristlaste tugipunkti loomiseks.

Mitmed uurijad on iseloomustanud Meinhardi ja tema ametijärglaste misjonit kui kaupmeeste huve toetavat.¹⁷ Just sellisena kirjeldab seda ka Vanem riimkroonika.¹⁸ Ent seesama kroonika rõhutab ka, et kaupmeestel olid liivlastega välja kujunenud sidemed enne Meinhardi tulekut. Niisiis võiks Meinhardi saabumist tõlgendada mitte kui toetust kaupmeeste tegevusele, vaid kui kaupmeeste ja liivlaste vahelise kauplemisrahu ärakasutamist misjonikeskuse loomise huvides.¹⁹

Misjonikroonikates, Henriku omas sealhulgas, käsitletakse sõda kui kristluse levitamise õiglast vahendit; juba paganate olemasolu on piisav ja vaidlustamisele mitte kuuluv põhjendus sõja alustamiseks. Rõhutagem aga, et tegemist on kroonikute loodud ideoloogilise taustaga. Tegelikult tuleb ehk sootuks enam arvestada asjaoluga, et kristlastest sõdalased ei pruukinud olla kuigi huvitatud paganate kiirest ja edukast pööramisest, kuna see oleks nad jätnud ilma nii seisusekohasest rakendusest kui ka võimalusest koguda karistamatult sõjasaaki. Tasub meenutada, millise naudinguga kirjeldab sõjasaagi võtmise episoodi Vanema riimkroonika autor. Ka slaavi aladel oli just sõjasaak kannustanud nii mõningaidki misjonisõdalasi.²⁰ Kuigi venimist ja tagasilööke vallutuse ja kristianiseerimise käigus oleks kindlasti liialdus pidada uustulnukate sihipärase tegevuse tulemuseks, oli kirstlaste seas ometi huvirühmi, kes asjade niisugusest käigust kasu lõikasid.

Eesti ja Läti ajalookirjutus on sageli näinud oma prioriteete rahvusliku identiteedi kujundamises. Kohati on see viinud vastuoluliste tulemusteni: katoliiklust ei ole kunagi nähtud selle identiteedi osana, kuigi just katoliiklus on kujundanud suure osa kohalikust rahvatraditsioonist, alates rahvakalendrist ja lõpetades vanasõnade ja kõnekään-

¹³ Vt. nt. S. Ekdahl. Die Rolle der Ritterorden bei der Christianisierung der Liven und Letten. – Gli Inizi del Cristianesimo in Livonia-Lettonia: Atti del Colloquio internazionale di storia ecclesiastica in occasione dell'VIII centenario della Chiesa in Livonia (1186–1986), ed. M. Maccarone. Città del Vaticano, 1989, lk. 203–243.

¹⁴ Vt. nt. Chr. Caroll. The bishoprics of Saxony in the first century after Christianization. – Early Medieval Europe, 8 (1999), lk. 219–245, siin lk. 236–237.

¹⁵ Arnoldi chronica slavorum, hrsg. v. G. H. Pertz. Hannover, 1868, lib. V, 30. Heinrici Chronicon Livoniae, hrsg. v. L. Arbusow, A. Bauer (Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters, 24). Darmstadt, 1959, I.

¹⁶ Heinrici Chronicon Livoniae, I, 6.

¹⁷ Nt. P. P. Rebane. From Fulco to Theoderich. The Changing Face of Livonian Mission. – Muinasaja loojangust omariikluse läveni. Pühendusteos Sulev Vahtre 75. sünnipäevaks, koost. A. Andresen. Tartu, 2001, lk. 37–68, siin lk. 48.

¹⁸ Liivimaa vanem riimkroonika, tõlk. U. Eelmäe, toim. E. Tarvel. Tallinn, 2003, 127–258 (siin ja edaspidi riimkroonika värsside numbrid). Jutumärkides esitatud riimkroonika tekst on ära toodud Urmas Eelmäe tõlkes.

¹⁹ Vt. I. Leimus. Wann und woher ist der deutsche Kaufmann nach Livland gekommen? Eine numismatische Studie. – Delectat et docet. Festschrift zum 100jährigen Bestehen des Vereins der Münzenfreunde in Hamburg, hrsg. v. M. Mehl (Numismatische Studien, 16). Hamburg, 2004, lk. 317–332, siin lk. 325.

²⁰ Vt. Haendler. Reichskirche und Mission, lk. 66.

dudega.²¹ Samas loob allikate sõnakasutus pildi siinsetest põliselanikest kui usuaasjades harimatutest ja paganlusele kalduvatest. Kohalike vastuseisu kolonistidele kirjeldatakse kui äralangemist usust. Selliste retoorika- ja stiilielementide põhjal on paganlusele nii ajaloolistes kui ka publitsistlikes kirjutistes alates ärkamisajast antud rahvusliku identiteedi hoidja osa. Püüdkem uurida, kas ja kuivõrd annavad selleks alust allikad.

I Kroonikatekstide teated paganlikest pruukidest

Üheski 13. sajandi allikas ei ole seatud eesmärgiks eestlaste, liivlaste ja teiste Läänemere idakalda rahvaste vallutuseelsete religioosete hoiakute kirjeldamist. Mainitakse küll üksikuid paganlikke kombeid, riitusi või arusaamu, nagu puuslike valmistamine ja imestus selle üle, et need purunemisel verd ei jooksnud või surmatud kristliku vaenlase südame söömist selleks, et omandada kristlastevastane vägi.²² Kuigi sellised ülestähendused ei olnud mõistagi kantud huvist paganliku maailmavaate vastu, võib neist teadetest ometi leida mõndaigi, mida kirjutaja vaevalt et plaanis oma lugejaskonnale edastada. Foogt Hebbuse südame söömist kirjeldab Henrik selleks, et demonstreerida usut taganenud neofüütide metsikusi, samas aga näitab see paganate usku kristlaste jõusse ja lootust saada sellest osa kirjeldatud

paganliku riituse kaudu. Paganad ei astunud ka oma jumalate arvatava tahte vastu siis, kui see tahe soosis kristlasi.²³

Seoses eestlaste ja saarlaste vastuhakulainega 1223. aastal kirjeldab Henrik paganlike kommete taastamist: kristluse ajal minema-saadetud naiste tagasivõtmist, mahamaetud surnute väljakaevamist ja põletamist ning inimeste ja majapidamiste pesemist ristimisest vabanemiseks.²⁴ Henrik nimetab ka paganlike matuste pidamist suure taganutmise ja jootudega.²⁵ Samas puudub kindlus selle kohta, kui võrd saab Henriku kirjeldusi usaldada. Näiteks ei ühti tema teated põletusmatuste kohta alati sellega, mida näitavad arheoloogia andmed.²⁶

Üks kroonikates sagedamini kirjeldatud paganlikke riitusi on liisuheitmine jumaluste tahte väljaselgitamiseks. Kui semgalid valmistusid tasuretkeks leedulaste vastu ja pöördusid abi saamiseks riialaste poole, kasutasid nad liisuheitmise positiivset tulemust argumendina, mis pidi näitama retkeks valitud aja sobivust.²⁷ Saarlased uurisid oma jumalustelt samuti liisu teel, kas rünnata taanlasi Rävallas või ristitud järvalasi (liisk langes järvalastele).²⁸ Samal viisil püüdsid paganlikud kurelased selgitada välja sobivat aega Riia ründamiseks, toimetades seda rituaali, kui uskuda Henrikut, tervelt kaks nädalat.²⁹ Nii paganlikud eestlased kui ka liivlased ohverdasid Henriku väitel oma jumalatele nende soosingu tagamiseks kariloomi.³⁰ Riia kirikukella heli pani kurelased uskuma, et kristlaste jumal sööb nad ära.³¹ Just ärasöömist on kasutatud

²¹ Samu suundumusi, olgugi mõneti erinevates tingimustes, võib kohata ka mujal Põhjamaades. Vt.: Y. M. Werner. Schwedentum und Katholizismus. Die historischen Wurzeln einer nationalen Antipathie. – Ab aqilone. Nordic Studies in Honour and Memory of Leonard E. Boyle, OP, ed. M.-L. Rodén (Skrifter utgivna av Riksarkivet, 14). Stockholm, 1999, lk. 181–196.

²² Heinrici Chronicon Livoniae, XXIV, 5; XXVI, 6.

²³ Heinrici Chronicon Livoniae, I, 9; XXV, 7.

²⁴ Heinrici Chronicon Livoniae, XXV, 8.

²⁵ Nt. Heinrici Chronicon Livoniae, XII, 6; XIV, 5.

²⁶ Liivi aladel olid laibamatused levinud alates 10. sajandist, Eestis ja põhjapoolsel Kuramaal alates 11. sajandist. Vt. M. Mägi. At the Crossroads of Space and Time. Graves, Changing Society and Ideology on Saaremaa (Ösel), 9th–13th centuries AD (CCC Papers, 6). Tallinn, 2002, lk. 18 jj.

²⁷ Heinrici Chronicon Livoniae, XII, 2.

²⁸ Heinrici Chronicon Livoniae, XXIII, 9.

²⁹ Heinrici Chronicon Livoniae, XIV, 5.

³⁰ Heinrici Chronicon Livoniae, XV, 3; XVI, 4.

³¹ Heinrici Chronicon Livoniae, XIV, 5.

millegi ohtliku märkimiseks ka muul juhul, näiteks episoodi puhul, mille käigus paganad päikesevarjutuse ajal arvasid, et tsistertslastest preester Theoderich on päikese ära söönud.³² Niisiis ei kahelnud paganad kristlaste jumala olemasolus, vaid küsimus oli selles, kas pida-da seda jumalat heaks või halvaks.

Võrreldes Henriku kroonikaga on Vane-ma riimkroonika toon sootuks teine – kande-v idee ei ole siin mitte kristluse võidukäik, vaid sõda. Kuigi ka Henrik tundis teatavasti sõ-jasündmuste vastu suurt huvi, jääb ta selles osas maha riimkroonika autorist, kelle peate-gelased on igas olukorras ja ainult sõdalased, nii kristlased kui ka paganad. Orduvendade kroonikuna on riimkroonika autori üheks peamiseks ülesandeks vendade vaprus e rõhu-tamine ja seda teeb ta mitte ainult vendade sõjalist edu, vaid ka vaenlase, s. t. paganate või usust taganejate ohtlikkust ja julgust esile tõstes. Riimkrooniku tähelepanu keskmes on Eesti alast lõuna poole jäävad hõimud, pea-miselt semgalid ja žemaidid, mis võimaldab heita pilku ka Henriku kirjeldatud geograa-filisest tsoonist kaugemale.

Kasutades riimkroonika teateid kristluse levitamise viiside ja tingimuste kohta, tuleb rohkem kui teiste allikate puhul arvestada žanri ja sellega seotud retooriliste detailide iseärasusega – nii mõnigi kirjeldus või epiteet võib siin teenida vaid värsimõõdu ja riimi su-juvuse huve. Niisiis saab riimkrooniku öeldud kasutada üsna suurte reservatsioonidega.

Riimkroonik ütleb, et paganad nägid apostlite väge oma paganlike jumalate väge õonestamas.³³ Kirjeldades eestlaste ebaedu teises Ümera lahingus 1223. aastal mainib kroonik, et paganad ei süüdistanud selles oma

jumalaid, küll aga arvasid, et halb käekäik oli põhjustatud kristlaste jumala kättemak-sust.³⁴ Leedulaste retke puhul Saaremaale 1219. aasta talvel märgib riimkroonik, et lee-dulaste jumal Perkunas oli Kura kurgu jääga katnud,³⁵ mis pidi mõistagi retke hõlbustama. Niisiis näib ka kroonik omal moel tunnusta-vat Perkunase väge. Olles arvatavasti juba ristitud ja valmistudes koos orduvendadega astuma järjekordse leedulaste rünnaku vastu Embüte linnusele 1244. aastal, ärgitab kure-laste võitlusvaimu asjaolu, et liisuheitmine oli neile õnne ennustanud³⁶, ning riimkroo-nik ei paista seda paganlikku ajendit sugugi taunivat. Kui sambid 1252. aastal valmistusid piirama Klaipedat, oli neil riimkrooniku sõ-nade järgi kavas vastavalt liisule ohverdada oma jumalatele linnuse elanikke igast va-nusest ja soost.³⁷ Naastes retkelt žemaidide vastu 1249. aasta lõpul, annetasid orduven-nad “osa sõjasaaki meie jumalale”,³⁸ kuna see oli neile sõjaõnne andnud. Retoorika on siin sama, mis paganlikele jumalustele oh-verdamise puhul. Kui žemaidid 1259. aastal plaanivad retke Kuramaale ja nende prees-ter enne seda liisku heidab ja ohverdab, näib riimkroonik omal moel paganliku preestri vi-lumust hindavat, öeldes, et too tegi nii, nagu ta hästi oskas – *als er wol wiste*³⁹ (selle koha peal tuli kroonikul silmas pidada ka riimi, ent pigem on sel eesmärgil valitud sõna *vriste* järgmises reas⁴⁰). Kristlaste preestrid ei kipu riimkroonik muide kiitma, öeldes koguni, et need kardavad väga surma ja päästavad en-nast meelsasti põgenemisega.⁴¹ Eelnimetatud paganliku preestri sõnade järgi pidi jumalate soosingu tagama kolmandiku sõjasaagi ohver-damine.⁴² Leedulaste retke järel Liivimaale

³² Heinrici Chronicon Livoniae, I, 10.

³³ Riimkroonika, 69–71.

³⁴ Riimkroonika, 1140–1145.

³⁵ Riimkroonika, 1435–1437.

³⁶ Riimkroonika, 2484–2485.

³⁷ Riimkroonika, 3759–3764.

³⁸ Riimkroonika, 3401.

³⁹ Riimkroonika, 4680–4683.

⁴⁰ Riimkroonika, 4684.

⁴¹ Riimkroonika, 6632–6636.

⁴² Riimkroonika, 4690–4694.

1261. aasta algul andnud nad oma jumalatele “väärrika osa”.⁴³ Ent ka siis, kui ordu valmistus 1264. aastal ründama Gireze linnust, ennustas riimkrooniku sõnul orduvendade ja kurelaste ühisväele head õnne see, et “puulaast langes neile soodsalt ja nende lind laulis neile väga hästi”⁴⁴. Olles rüüstanud Dobele kandis, andsid vennad oma jumalale osa saagist, sest neil oli õnne olnud.⁴⁵ Sama tegid vennad ka pärast võitu Kuramaad rüüstanud leedulaste üle.⁴⁶ Selline suhtumine ei esinda kindlasti katoliikliku teoloogia rangemat osa. Nii mõnegi riimkrooniku kirjeldatud episoodi puhul tekib küsimus, mille poolest paganatest ja kristlastest sõdalaste usuline argikäitumine üldse erines.⁴⁷

Ristimise vastuvõtmise ja äraheitmise viisid

Paljudes Euroopa misjonipiirkondades, olgu need frankide, sakside või skandinaavlaste alad, Poola või Ungari, toimus ristiusustamine enam-vähem ühe ja sama skeemi järgi: poliitilistel, majanduslikel ja diplomaatilistel kaalutlustel lasi ülemkiht ennast ristida ja ülejäänud rahvas loeti sellega neile järgnenuks või järgnes suurema või väiksema innuga. Ühtlasi said kohalikest ülikutest vastrajatud kirikute ja kloostrite patroonid, kes annetasid kirikule maad ja kasutasid pühakodades patronaadiõigust.

Keskaegse Liivimaa puhul on väga vähe andmeid, mis võimaldaksid kinnitada või ümber lükata sellise skeemi toimimist siinmail. Kõige värvikamaks tuleb vahest pidada Hen-

riku ja Vanema riimkroonika autori kirjeldusi liivlaste vanema Kaupo ja tema lähikondlaste ristimisest. Kuigi Kaupo lugu täidab mõlemas kroonikas esmajärjekorras õpetliku näite ülesannet, viitab ühe ja sama episoodi esiletõstmine eri autorite poolt ometi loo olulisusele kolonistide seisukohalt. Leidub mõningaid arhitektuuriloolisi tähelepanekuid Saaremaalt, nt. Kaarmalt, mis võimaldavad oletada kohalike ülikute osa kirikute patroonidena.⁴⁸ Niisugustel juhtumitel ei saa välistada, et osaliselt lasi pärisrahvas end ristida oma ülikkonda järgides.

Üks kroonikatest ilmnev motiiv ristiusu vastuvõtmiseks oli otsese kasu saamine. Henrik jutustab loo liivlasest, kes palus preester Theoderichil ravida oma haavu, lubades vastutasuks lasta end ristida.⁴⁹ Virumaa-sõjakäigu ajal ristitud Kyriawan palus ristisõdijatelt endale head jumalat halva asemel, kes tal seni oli olnud.⁵⁰ Siingi taotleb ristimine kindlat kasu. Henrik kirjeldab seda juhtumit kui kristluse edu, kujutades ka ristitut pigem soodsas valguses. Kyriawani üdini paganliku motiivi ja ilmse ignorantsuse uue usu sisu suhtes jätab ta tähelepanuta.

Henriku tekstis omistatakse tõsisemalt võetavaid kristlikke veendumusi vaid üksikutele vastristitutele, nagu Kaupo ja Roboam⁵¹ või “märtrisurma” surnud Kyriani ja Layan,⁵² mitte aga suurematele hulkadele.

Kroonikad ei kirjelda kuigi täpselt, kuidas paganate pööramine toimus. Riimkroonikast võib Meinhardi kohta lugeda, et ta “pööras paljusid”,⁵³ teisel öeldakse, et Liivimaa paganad, nende hulgas Kaupo lä-

⁴³ Riimkroonika, 6085–6089.

⁴⁴ Riimkroonika, 7232–7234.

⁴⁵ Riimkroonika, 9175–9176.

⁴⁶ Riimkroonika, 11993–11994.

⁴⁷ Vähemärkusena võib lisada, et rahvakatoliiklikke suundumusi oli nähtavasti ka riimkroonika omaaegsetel kasutajatel: köites, mis sisaldab riimkroonika nn. Heidelbergi käsikirja (15. saj.), leidub peale muude tekstide ka lausumisi usside ja nudisabade vastu (Universitätsbibliothek Heidelberg, Handschriftenabteilung, Pal. Germ. 367, fol. 173v).

⁴⁸ Vt. nt. K. Markus, T.-M. Kreem, A. Mänd. Kaarma kirik. Tallinn, 2003, lk. 11–12.

⁴⁹ Heinrici Chronicon Livoniae, I, 9.

⁵⁰ Heinrici Chronicon Livoniae, XXIII, 7.

⁵¹ Heinrici Chronicon Livoniae, XII, 6.

⁵² Heinrici Chronicon Livoniae, X, 5.

⁵³ Riimkroonika, 242–243.

hikondlased, võtsid vastu ristimise – *touf*⁵⁴ – ehk siis mõeldud on täpsemalt ristimis-sakramenti. Kaupo pöördumist kirjeldades öeldakse, et “Jumal saatis oma vaimu” tema peale.⁵⁵ Nendel juhtumitel jääb kroonika tekstist mulje, et ristimissakrament võeti vastu vabatahtlikult või koguni rõõmuga. Teisiti laseb riimkroonik asja paista kurelaste alistamisel 1240. aastate esimesel poolel, mil öeldakse otse, et kurelased lasevad end ristida vastumeelselt.⁵⁶ Kui läänesemgalid 1273. aastaks allutati, lubasid nad ristiusu vastuvõtmise määrgina maksta hinnust (*zins*) ja elada orduvendadega rahu. Rahu lubati neile pärast hinnuse tasumist.⁵⁷ Kui kristlaste vägi 1281. aastal Dobelet ründas, lubasid semgalid samuti hinnuse tasumist ja rahu elamist,⁵⁸ hiljem, 1289.–1290. aastal märgib kroonik rahu kinnituseks ka pantvangide andmist semgalite poolt.⁵⁹

Kirjeldades eestlaste taganemist usust pärast 1220. aastat, mainib riimkroonik sellele eelnenud ristiusu vastuvõtmise ainsa tunnuse – ristimise sakramendi vastuvõtmist ja taganemise ainsa tunnuse – paganlike jumaluste “tagasivõtmist”.⁶⁰ Pärast Madisepäeva lahingut (1217) lisandub kristluse tunnustamise märkidele kümnise maksmine ja kristlaste korraldusel linnuste ja kirikute rajamine.⁶¹ Kui semgalid 1259. aastal usust taganesid, seisnes see riimkrooniku sõnul selles, et nad saatsid foogtid minema ega tahtnud rahu elada.⁶² Kui aga saarlased 1261. aastal paganlusele pöördusid, väljendus see selles, et nad

otsustasid hakata vabadena elama ja asusid kristlasi tapma.⁶³ Seda, et kristlusest lahtiütlemine toob kaasa vabaduse, ütlevad kuninga Mindaugasele ka žemaidid,⁶⁴ mille peale Mindaugas laseb oma maal kristlased vangistada ja surmata.⁶⁵ Riimkrooniku arsenalis leiduv kohalike rahvaste vabaduse mõiste on tolleaegseid allikaid arvestades haruldane. Ilmselt ei ole liialdus väita, et riimkroonik oli üks väheseid, kui mitte ainus 13. sajandi kirjamehi, kes seda mõistet niisugusel kujul üldse kasutas.

Henriku kroonika esimesed teated massilisest ristimisest on seotud liivlastega, kes lasid end ristida või töotasid teha seda hiljem tasuks kivilinnuste rajamise eest.⁶⁶ Pärast linnuste rajamist langesid nad aga taas usust ära,⁶⁷ s. t. ei tunnistanud enam vastuvõetud sakramenti. Nende usust äralangemine väljendus ristimise mahapesemises Väinas, ristimise tagasisaatmises Saksamaale ja Meinhardi vara röövimises ning tema kaaslaste ja teenrite (*familia*) peksmises.⁶⁸ Arvestades ristimise mahapesemist ja tagasisaatmist, peeti seda niisiis millekski materiaalseks. Sellist tagasisaatmist näitlikustati Henriku kirjelduse kohaselt järgmiselt: valmistati kristlaste jumalat (kellest muu hulgas usuti, et ta toob uputust ja taudi) kujutav puuslik ja läkitati see Ojamaale suunduvatele sakslastele vett mööda järele.⁶⁹ Nagu eespool kirjeldatud episoodide puhul, nii ei olnud ka siin küsimus kristlaste jumalasse uskumises või mitteuskumises, vaid selles,

⁵⁴ Riimkroonika, 275, 299, 378–384.

⁵⁵ Riimkroonika, 265–269.

⁵⁶ Riimkroonika, 2444–2449.

⁵⁷ Riimkroonika, 8066–8070.

⁵⁸ Riimkroonika, 9604–9609, 9639–9644.

⁵⁹ Riimkroonika, 11545.

⁶⁰ Riimkroonika, 1276–1278, 1360–1364.

⁶¹ Riimkroonika, 1396–1407.

⁶² Riimkroonika, 5292–5294.

⁶³ Riimkroonika, 6105–6119.

⁶⁴ Riimkroonika, 6389.

⁶⁵ Riimkroonika, 6457–6460.

⁶⁶ Heinrici Chronicon Livoniae, I, 5–6.

⁶⁷ Heinrici Chronicon Livoniae, I, 6, 9.

⁶⁸ Heinrici Chronicon Livoniae, I, 9.

⁶⁹ Heinrici Chronicon Livoniae, II, 8.

kas pidada teda heaks või halvaks jumalaks. Samalaadselt ei seatud ka küsimuse alla ristimissakramendi mõju kui sellist, küll aga kaalutleti selle soodsa või ebasoodsa mõju üle. Ristimise mahapesemine ei olnud sümbolne akt vabanemaks millestki, millesse niikuinii ei usutud. Vastupidi: liivlaste usk sellesse sakramenti oli piisavalt tugev, et muretseda selle mõjust, täpsemalt halvast mõjust vabanemise pärast. Ka surmaähvardusel minema kihutatud vaimulikud⁷⁰ aeti ära kui kahjutoova väe esindajad.

Ristimise vastuvõtmine toimus Henriku kirjelduste kohaselt üsna ühelaadse skeemi järgi: sõja ärahoidmiseks lasti end ristida, tasuti tribuuti ja tihti kinnitati leping ka pantvangide andmisega.⁷¹ Pantvangide andmine muutus hiljem ristimissakramendi vastuvõtmise peaaegu lahutamatuks osaks.⁷² Samas ei olnud pantvangide võtmine (vahe)rahulepingu kinnituseks ainult kristlaste pruuk. Sama tegid nt. paganlikud saarlased.⁷³

Alberti piiskopivõimu viiendal aastal rüüstasid leedulased Riia ümbrust ja võtsid muu hulgas vangi kaks preestrit.⁷⁴ See episood väärib mainimist, kuna hiljem muutus leedulaste rüüsteretkede oht kohalike ristimata hõimude seas üheks oluliseks tõukejõuks ristimise vastuvõtmisel – lootuses saada rüüstajate eest kristlaste poolt kaitset.⁷⁵ Seega põhjustasid paganlikud leedulased äraspõhjustatud moel teiste paganarahvaste allumist kristlastele.

Sakrament või lepingukinnitus?

Henriku kroonika kümnenda peatükini on ristimissakramendi jagamine ainuke ristiusku pööramise atribuut. Kui Henrik asub kirjeldama usust taganenud liivlaste rünnakut Riia vastu, mainib ta aga juba, et liivlased ei pidanud meeles vastuvõetud sakramente,⁷⁶ unustasid ristimise, heitsid kõrvale usu ja alustasid taas sõda.⁷⁷ Sõda kristlaste vastu oli usust taganemise kindel märk.

Kui Ümera latgalid 1208. aastal ristiti, olevat nad preester Alebrandi võtnud Henriku sõnade kohaselt vastu rõõmuga, ometi heitsid nad liisku ja pärisid oma jumalatel, kas nad peaksid võtma vastu ladina ristimise või Pihkva oma.⁷⁸ Niisiis säilitasid paganlikud jumalused oma ülemuse ka juhtumitel, mil uut usku või vähemalt selle väliseid tunnuseid oldi valmis aktsepteerima.

On üldteada, et Henriku kirjelduse järgi võtsid latgalid ristimise vastu kiiresti ja probleemideta; latgalite rõõmu preestrite tuleku üle seletab Henrik sellega, et nad olid varem pidevalt kannatanud liivlaste ja eestlaste omavoli käes.⁷⁹ Latgalid on ka ainsad neofüüdid, kelle puhul Henrik räägib märtrisurmast,⁸⁰ kuigi vastavad kirjeldused näitavad pigem Henriku soosivat suhtumist oma kogudusse kui ajaloolist tõde.⁸¹ Kahtlemata on Henriku latgalite-kirjeldus erapoolik. Näiteks osutab latgalite sõjakäik eestlaste vastu, et esimesed ei saanud olla nii nõrgad ja haavatavad, kui Henrik püüab väita. Kirjeldades Beverini pii-

⁷⁰ Heinrici Chronicon Livoniae, II, 10.

⁷¹ Heinrici Chronicon Livoniae, II, 7; IV, 3, 4; X, 13, 14; XI, 5, 6.

⁷² Vt. selle kohta nt. P. Johansen. Keskaegse maakogukonna mõned funktsioonid ja vormid Eestis ja Soomes. – P. Johansen. Kaugete aegade sära, koost. J. Kivimäe. Tartu, 2005, lk. 94–126, siin lk. 122.

⁷³ Heinrici Chronicon Livoniae, XXVI, 3.

⁷⁴ Heinrici Chronicon Livoniae, VII, 5.

⁷⁵ Nt. Heinrici Chronicon Livoniae, XI, 5.

⁷⁶ Kui teiste sakramentide mainimine ei ole pelgalt Henriku retooriline võte, olid ainsad realselt kõne alla tulevad sakramendid peale ristimise piht, armulaud ja viimne võidmine. Konfirmatsiooni toimumine, milleks oli vajalik piiskopi kohalolek, pole tõenäoline ja selle varase perioodi jooksul ei mainita kordagi ka vastristitute kiriklikku laulatamist.

⁷⁷ Heinrici Chronicon Livoniae, X, 6.

⁷⁸ Heinrici Chronicon Livoniae, XI, 7.

⁷⁹ Heinrici Chronicon Livoniae, XII, 6.

⁸⁰ Heinrici Chronicon Livoniae, XIV, 8.

⁸¹ Vt. A. Bauer. Heinrici Chronicon Livoniae, lk. XXII.

ramist (1208), paneb Henrik vastristitud latgalite suhu sõnad, mille kohaselt ei pidanud kristlaste ja paganate vahel enne rahu tulema, kui viimased on vastu võtnud kristliku usu ja igavese rahu ning hakanud uskuma ühte jumalasse.⁸² Kuigi latgalid iseseisvalt vaevalt nii ilukõnelise pöördumisega hakkama said, näitab see Henriku sule läbi sõnastatult üht kristlaste ja paganate vahelises sõjategevuses rakendatavat olulist põhimõtet: rahu antakse vastutasuks ristimise eest. See kehtis mingis ulatuses ka vene õigeusklike puhul. Kui Pihkva venelased 1210. aastal piirasid Opetääd ja eestlasi vaevas nälg ning janu, palusid nad rahu ning vastuseks ristiti mõned neist. Lahkuma pani venelased küll pigem mitte ristimine, vaid piiratute makstud lunaraha.⁸³ Kui vastristitud tundsid oma sõjalist jõudu, olid nad valmis ristimisest loobuma, nagu seda tegid liivlased, valmistudes koos paganlike kurelastega ründama Riiat.⁸⁴ Kui eestlaste jõud Viljandi linnuses oli välja kurnatud (1211), olid nad valmis võtma vastu ristimise, eitamata samas oma vanu jumalusi, vaid lihtsalt tunnistades kristlaste jumala neist tugevamaks. Lepingu kinnitamise traditsioonilise elemendina andsid eestlased pantvange.⁸⁵ See episood näitab, et ristimine võeti vastu teatud tingimustel ja mitte kõigi poolt korraga, vaid teatud perioodi vältel. Nimelt lubasid eestlased võtta ristimise sakramendi vastu sama aja jooksul ja sama õiguse järgi nagu liivlased ja latgalid. Kuigi Henrik ei kirjuta, kui pikk see aeg oli ja milles seisnes nimetatud õigus (või materiaalsed kohustused), viitab see ometi väga kindlatele sakramendi vastuvõtmise tingimustele.

Traditsioonilist skeemi, mille kohaselt rahu sõlmimist saatis lubadus võtta vastu ristimise sakrament ja anda poisilapsi pantvangiks, järgiti ka Hallistes tehtud sõjakäigu ajal,⁸⁶ hiljem Sakalas ja mitmetel teistel juhtumitel.⁸⁷ Viljandi piiramisel 1223. aastal võtsid piiratud ristimise vastu, pääsemaks kindlast surmast.⁸⁸ Preestrid Petrus Kakuvalde ja Otto ei jäänud siiski neofüütide juurde nende "metsikuse" tõttu.⁸⁹ Siingi võib ristimist käsitleda üksnes kui sümboolset sõjalise alistumise kinnitamise akti, mitte niivõrd ususakramenti. Ka venelaste 1216. aasta sõjakäigu puhul Otepääle, mille eesmärk polnud tõenäoliselt muu kui sõjasaagi kogumine, kasutab Henrik ristimise sümboolset tähendust: tema kirjelduse kohaselt olid Pihkva venelased rahulolematud ugalastega, kes olid vastu võtnud ladina ristimise vene oma asemel.⁹⁰

Taanlaste saabumisel Rävälasse oli ristimisel veidi teine funktsioon. Väidetavalt ristiti Harju ja Rävala vanemad, kes saabusid saadikutena kuningas Valdemari juurde.⁹¹ Niisiis jagati ristimise sakramenti rahu kinnituseks enne sõjategevuse puhkemist, mitte pärast, kuigi järgneva aasta jooksul, mil eestlased sõdisid taanlastega, muutus olukord ka siin samasuguseks nagu Mõõgavendade territooriumil, s.t. ristimisega kinnitati sõjalist alistamist.

Nagu Henrik, nii räägib ka riimkroonik tihti rahu kinnitamisest, ent ei maini alati, kuidas see toimus.⁹² Nimetatakse töotuse andmist, mis krooniku sõnastust uskudes kuulus rahu kinnitamise protseduuri juurde.⁹³ Nagu Henriku, nii on ka riimkrooniku teatel üks rahu sõlmimise elementidest pantvangi-

⁸² Heinrici Chronicon Livoniae, XII, 6.

⁸³ Heinrici Chronicon Livoniae, XIV, 2.

⁸⁴ Heinrici Chronicon Livoniae, XIV, 5.

⁸⁵ Heinrici Chronicon Livoniae, XIV, 11.

⁸⁶ Heinrici Chronicon Livoniae, XV, 7.

⁸⁷ Heinrici Chronicon Livoniae, XVI, 1, 3; XIX, 8; XX, 6; XXI, 5, 6; XXIII, 6–9.

⁸⁸ Heinrici Chronicon Livoniae, XXVII, 2.

⁸⁹ Heinrici Chronicon Livoniae, XIX, 4.

⁹⁰ Heinrici Chronicon Livoniae, XX, 3.

⁹¹ Heinrici Chronicon Livoniae, XXIII, 2.

⁹² Nt. Riimkroonika, 2165, 4603–4604.

⁹³ Riimkroonika, 199–200.

de andmine alistatud või taanduma sunnitud poolelt. Nii tegid eestlased Soontaganas pärast rootslaste võitmist ja sellele järgnenud kokkupõrget orduvendadega 1220. aastal,⁹⁴ samuti saarlased ordu retke ajal 1232. aastal,⁹⁵ aga ka kurelased ordule alistumise käigus 1242.–1244. ja 1261. aastal,⁹⁶ Mindaugas 1244. aastal Embüte linnuse alt taganedes⁹⁷ ja saarlased pärast taasalistamist 1261. aastal.⁹⁸ Kui ordu 1250.–1251. aastal alistis semgalid, mainib riimkroonik ainsa rahutingimusena hinnuse tasumist,⁹⁹ kui aga riialased 1257. aastal žemaididega kaheks aastaks rahu sõlmisid, tehti seda riimkrooniku sõnade järgi ordumeistril kätt surudes, kuna käelöömine olevate žemaidide tava kohaselt olnud kindel rahutagatis, millest taganejat karistati surmaga.¹⁰⁰ Niisiis leidis peale ristimissakramendi ka teisi paganate ja kristlaste vahelise rahu kinnitamise viise, need aga olid pigem tarvitusel ajutise rahu sõlmimise puhul. Kristlastele püsiva alistumise tingimuste seas on ristimine alati mainitud, iseküsimus aga on, kui tähtsat osa see niisugusel puhul etendas.

Kristlaste võimu märgid

Henriku kroonikas on mitu kirjakohta, mis lubavad otsustada selle üle, millised olid kohalike hõimude lepingulise alistumise tingimused. Kui usust taganenud liivlased Sattesele linnuses piiskopi poolt alistati (1212), nõuti neilt kõigist sakramentidest kinnipidamist, paganlikest riitustest loobumist, ristimise uuendamist, 100 oseringi suurust hü-

vitist (mille nõudmisest küll hiljem loobuti) ja kümnnise maksmist.¹⁰¹ Seda võib käsitleda ristimise taasvastuvõtmise reeglistikuna. Kümnnise maksmise tähtsust kiriklikule võimule allumise märgina rõhutatakse ka edaspidi, hoolimata sellest, et osa ristiusustajaid (nt. preester Alebrand) möönis, et varaline rõhumine võib neofüüte kristluse juurest eemale tõrjuda.¹⁰² Isegi Henriku selles küsimuses pigem napisõnalised kirjeldused võimaldavad arvata, et ristiusustajate seas oli kindel rühm neid, kes pooldasid uusristitutele peale pandud varaliste kohustuste kergendamist, vältimaks nende usust äralangemist. Seoses Taani foogti Godescalciga, keda peeti vastristitute suhtes liialt karmiks, esitab Henrik pikema jutluse laadse, ilmselt mingist teisest allikast kopeeritud tekstiosa, milles ta rõhutab, et Püha Neitsi ei kiida heaks kõrge maksu pealepanemist vastrititutele.¹⁰³ Ka hiljem, seoses legaati Modena Wilhelmi ringsõiduga, mainib Henrik, et legaati rõhutas vajadust olla vastrititutele peale pandavate kohustuste määramisel mõõdukas, vältimaks nende äralangemist.¹⁰⁴

Kirjutades slaavlaste tõrksuse põhjustest ristiusu vastuvõtmisel, märgib Mersenburgi Dietrich, et slaavlastele tähendas usuvaheetus tribuudi maksmist ja allumist keisrile. Tribuudimaksmise kohustust iseloomustab ristiusu vastuvõtmise takistusena ka Bremeni Adam.¹⁰⁵ Välja arvatud ülal mainitud episoodid, ei osuta Henrik tribuudi tasumise küsimusele siiski suuremat tähtsust,¹⁰⁶ kuigi ristiusustamise algfaasis võis see olla usust taganemise olulisemate põhjuste seas. Ühelt

⁹⁴ Riimkroonika, 1259–1260

⁹⁵ Riimkroonika, 1681–1684.

⁹⁶ Riimkroonika, 2419, 5988–5989.

⁹⁷ Riimkroonika, 2578–2579.

⁹⁸ Riimkroonika, 6297.

⁹⁹ Riimkroonika, 3445, 3450.

¹⁰⁰ Riimkroonika, 4614–4620.

¹⁰¹ Henrici Chronicon Livoniae, XVI, 4.

¹⁰² Henrici Chronicon Livoniae, XVIII, 2.

¹⁰³ Henrici Chronicon Livoniae, XXV, 2.

¹⁰⁴ Henrici Chronicon Livoniae, XXIX, 3.

¹⁰⁵ Haendler. Reichskirche und Mission, lk. 69; Adama kohta vt. lk. 72.

¹⁰⁶ Nt. Henrici Chronicon Livoniae, XXVIII, 2, 7.

poolt on kümnise kui kindla materiaalse kohustuse sissenõudmine üks ülemvõimu kehtestamise tõhusaid vahendeid, teisalt aga pidi vastristitute vastupanujõud olema veel üsna tugev, nii et materiaalsete kohustustega liialdamine oli kristlastele seotud riskiga.

Kui liivlased palusid Riia piiskopilt kümnise asendamist väiksema maksuga (1211), lubatigi neil tasuda madalamat viljamaksu tingimusel, et juhul, kui nad teevad koostööd paganatega või toimetavad paganlikke riitusi, tuleb neil tasuda täismahulist kümnist.¹⁰⁷ Ka hiljem, 1240. aastal, mainitakse eestlaste tasutud maksu (*redditus*) kontekstis,¹⁰⁸ mis lubab arvata, et tegu oli kümnisest väiksema andamisega. Selliseid madalama määraga kirikumakse võib ehk võrrelda nn. slaavi kümnisega (*decima Sclavorum*) koloniseeritud slaavi aladel.¹⁰⁹

Üheks olulisemaks, kui mitte kõige olulisemaks sümboolseks tunnuseks kristlaste võimu kehtestamisel võib kahtlemata pidada ristimise protseduuri. Võiduristimisel kinnitasid saksa preestrid, et kuna kõnesolev ala kuulub sakslastele, ei ole taanlastel seal ka õigust ristida.¹¹⁰ Samasugune võimu kinnitav tähendus oli rootslaste ristimistegevusel Lihula ümbruses (1220).¹¹¹ Seoses sündmustega Saare-Lääne piiskopkonna alal rõhutab Henrik, et riialastel ei ole kunagi olnud põhjust kahelda oma võimuse selle ala üle, kuna nad olid alistanud selle pööramise, ristimise, tribuudi kehtestamise ja pantvangide võtmisega.¹¹² Viimane on üks selgemaid paganate alistamise sümbolite ja komponentide loetelusid Henriku tekstis. Henriku jaoks näis olevat esmatähtis ristimise väline vastuvõtmine mistahes tingimustel ja

motiividel, olgu need või üdini paganlikud.

Nagu kroonikad, nii ei räägi ka ürikuline aines kuigi sageli paganate ristiusustamise täpsetest meetoditest ja selle juurde kuuluvatest rituaalidest, märkides üldsõnaliselt vaid uskmatute pööramist.¹¹³ Keelates vastristitute kui kristlaste rõhumise teiste kristlaste poolt, nimetab paavstikantselei vastristitute pöördumist, täpsemalt taassündi vee ja Püha Vaimu läbi, s. t. ristimissakramendi kaudu.¹¹⁴ Ristiusu levitamine pidi paavst Honoriusse kantselei kõnepruugi kohaselt seisnema “rõõmusõnumi kuulutamises Jeesuse Kristuse kohta”.¹¹⁵ Peamiseks religioosseks sõnumiks ristiusustamise algaastail võibki pidada kuulutust Jeesuse ülestõusmisest, pattude andeksandmisest ja igavesest elust.¹¹⁶

Milles seisnes ristiusu vastuvõtmine praktikas, sellest annavad aimu Alna Balduini ja kurelaste vahel sõlmitud lepingud, mis kohustasid kurelasi:

- 1) võtma vastu neile määratud preestrid, kuuletuma neile ja varustama neid kõige vajalikuga;
- 2) kaitsma preestrid vaenlaste eest nagu iseend;
- 3) laskma kogu rahvast, nii mehi, naisi kui ka lapsi preestritel ristida;
- 4) täitma teisi kristlaste riitusi;
- 5) vastu võtma neile paavsti poolt määratud piiskopi;
- 6) maksuma piiskopile ja selle prelaatidele iga aasta sama palju, kui seda tehakse Ojamaal;
- 8) osalema paganatevastastes sõjakäikudes nii juba kristlaste hõivatud maa kaitsmiseks kui ka kristlike valduste laiendamiseks.¹¹⁷

¹⁰⁷ Heinrici Chronicon Livoniae, XV, 5.

¹⁰⁸ Vt. LUB I, nr. 165.

¹⁰⁹ Vt. W.-D. Hauschild. Kirchengeschichte Lübecks. Christentum und Bürgertum in neun Jahrhunderten. Lübeck, 1981, lk. 46.

¹¹⁰ Heinrici Chronicon Livoniae, XXIV, 2, 5.

¹¹¹ Heinrici Chronicon Livoniae, XXIV, 3.

¹¹² Heinrici Chronicon Livoniae, XXVIII, 7.

¹¹³ Nt. LUB I, nr. 52 (Honorius III kiri Valdemar II-le, 18. aprill 1220): ... *cum Dominus numerosam multitudinem paganorum in Livonia converterit ad fidem catholicae veritatis...*

¹¹⁴ LUB I, nr. 71 (3. jaanuar 1225), nr. 97 (5. mai 1227), nr. 147 (8. märts 1238).

¹¹⁵ LUB I, nr. 72 (9. jaanuar 1225).

¹¹⁶ Vt. nt. LUB I, nr. 97: ... *Ecclesia Romana, quae vos in Christo Iesu per evangelium noscitur genuisse...*

¹¹⁷ LUB I, nr. 103, 104.

Riia toomkiriku konvendi, mõõgavendade ja Riia linna ning kurelaste vahel sõlmitud lepingu järgi olid kurelaste kohustused ristiusku pöördumise järel ülalmärgitutega sarnased:

- 1) igalt adramaalt tuli aastas maksta pool laevanaela vilja;
- 2) preestreid tuli ülal pidada;
- 3) võtta preestritelt vastu ristimissakrament;
- 4) osaleda koos kristlastega sõjakäikudel.¹¹⁸

Kogudusevaimulike ülalpidamiseks mõeldud vahendite suurusest on esimest korda juttu paavst Gregorius IX ürikus, millega reguleeritakse siinseid maaomandi- ja kirikusuhteid. Kõigis kohalikes diötseesides pidid kogudusekirikud saama kolmandiku kümnest. Lisaks tuli rajada nii palju kabeleid, kui kohalike kristlaste arvu jaoks vajalik, ning iga kaplan pidi saama 10 marka (aastas). Vastritute üle pidi kanoonilise õiguse valdkonda kuuluvates küsimustes kohut mõistma kohalik piiskop ja neilt ei tohtinud nõuda muid koormisi kui sõjakäikudel osalemist maa kaitsmiseks, sedagi mõõdukalt. Rahulolematuse korral ilmaliku kohtumõistmise tulemustega võisid neofüüdid apelleerida piiskopile. Enne ristimist võetud naised, kes olid oma meeste lähemalt sugulased kui kanoonilise õiguse järgi lubatud, ei pidanud minema saatma, pärast ristimist tuli aga abiellumisel kinni pidada kanoonilistest piirangutest.¹¹⁹

Kui ordumeister Andreas von Velven sõlmis 1241. aastal usust taganenud saarlastega nende ristiusku tagasipöördumiseks lepingu,¹²⁰ olid tingimused järgmised:

- 1) igalt adramaalt tuli maksta pool laevanaela vilja;
- 2) kord aastas, nimelt ülalmainitud maksu

kogumise ajal, tuli saarele lubada foogt kohut mõistma;

- 3) määrati rahatrahvid ja ihunuhtlus raskeimate kuritegude eest, mille hulgas loetleti lapsetappu, paganlike riituste järgi ohverdamist, paastuajal lihasöömist ja tapmist;
- 4) kogudusepreestritele tuli anda prebend, nagu seda oli enne usust taganemist tehtud.¹²¹

Niisiis näeme, et pea kõigi teadaolevate episoodide puhul on kolonistide võimu kehtestamise üheks olulisemaks tunnuseks vastritute materiaalsed kohustused kiriku ja vaimulikkonna ees. Võõrvõimu ilmaliku jurisdiktsiooni küsimust mainitakse ainult lepingus saarlastega. Kuidas toimus aga ristiusu sisuline levitamine vallutuse jooksul, saab otsustada vaid üksikute juhuslike teadete põhjal. Ühtegi normatiivset allikat (nt. sinodaalstatuuti) selle kohta säilinud ei ole.

II

Hiliskeskaegsed usu- ja moraalnormid neofüütidele: nende täitmine ja rikkumine

Lünga tõttu teemakohastes 14. sajandi allikates ei ole võimalik kirjeldada kohaliku kiriku arengut maa ristiusustamise ja hiliskeskaja vahele jääval perioodil. Kiusatus oleks seda lünka osaliseltki täita Jüriöö ülestõusu puudutavate kirjeldustega, need on aga teatavasti hilisemate autorite vahendatud ning väljendavad vaid seda, et vaen kolonistide vastu oli muu hulgas ka võrdsustatav usust taganemisega.¹²² See tähendaks, et sadakonna vallutusele järgnenud aasta jooksul ei olnud põlisrahva usulis-

¹¹⁸ LUB I, nr. 105 (1230).

¹¹⁹ LUB I, nr. 145 (24. veebruar 1236).

¹²⁰ Saarlastega sõlmitud lepingute kohta vt. J. Uluots. Eestlaste lepingud võõrastega XIII sajandil. Rooma, 1975, lk. 47–56.

¹²¹ LUB I, nr. 169 (1241). J. Uluots. Eestlaste lepingud, lk. 62–65. Vt. ka 1255. aasta lepingut: J. Uluots. Eestlaste lepingud, lk. 66–69.

¹²² Noorema riimkroonika teateid kasutanud autoritest seostab Jüriöö ülestõusu usust taganemisega ainult Hermann Wartberge. Vt. Liivimaa noorem riimkroonika, toim. S. Vähre. Tallinn, 1960, lk. 78–79, 106–107, 122–123, 130–131.

tes arusaamades toimunud olulisi muudatusi. Kui adekvaatne see mulje aga on, pole allikate puudusel võimalik hinnata.

Kuni 1420. aastateni ei leidu allikates peaaegu mingeid andmeid igapäevasest hingehoiutööst ega rahvareligioonist. Sellel taustal tundub olevat pöördelise tähtsusega Riia peapiiskopi Johannes Ambundi kirikukorraldus 1422. aastast.¹²³ Tegelikult puuduvad võimalused selle kirikukorralduse uuenduslikkuse hindamiseks, kuna varasemad sinodaalstatuudid, mis katoliku kiriku üldist toimimiskorraldust arvestades olid kahtlema-ta olemas, pole lihtsalt säilinud.

Kuigi nii 1422. aasta kirikukorralduse kui ka 15.–16. sajandi sinodaalstatuutide näol on tegemist baltisaksa ja Eesti ajalookirjutuses hästi tuntud ja mitmeid kordi kasutatud allikatega, pole nende üksikute sätete tähendust seni küllalt analüüsitud. Seetõttu peatugem kõnesolevatel dokumentidel pisut pikemalt.

Ambundi kirikukorraldus esitati maapäeval Valgas 22. jaanuaril 1422. aastal ning see puudutas peamiselt talurahva ja maakihelkondade usuolu. Võimalik, et see tekst mõjutas vastavat valdkonda pikema aja jooksul. Viimane kord on Ambundi kirikukorralduse ettelugemisest teateid Wolmari maapäevalt 1504. aastal.¹²⁴ Pole küll teada, kas sellisel ettelugemisel oli 16. sajandi algul veel sisulist tähtsust või kujutas see endast tolleks ajaks lihtsalt vormitämist.

Vastavalt 1422. aasta kirikukorraldusele pidid Liivimaa vaimulikud ja ilmalikud võimukandjad kogunema igal aastal Riia peapiiskopi valitud kohas.¹²⁵ Seega tuli ka kohalikku kiriklikku seadusandlust rohkem või vähem järjekindlalt üle vaadata. Pole küll teada, kas korraldus iga-aastase kogunemise kohta oli Ambundi uuendus või kordas ta lihtsalt mõnda varasemat määrust.

Ambundi kirikukorraldusest ilmneb, et maakihelkondade kirikuelu suurimateks probleemideks olid kristliku usu puhtus (*rechte christlike geloven*) ning kristlikust abielust ja moraalnormidest kinnipidamine (*crisllike ee und redelicheit*). Kui kaks viimast olid kohalike kirikuvõimude tähelepanu pälvinud juba alates 13. sajandi algupoolest, siis usuküsimustes võib täheldada muutust. 13. sajandi algul oli probleemiks see, kas kohalik rahvas võtab kristluse vastu, 15. sajandi alguseks polnud aga küsimus enam selles, kas kristlus oli vastu võetud või mitte, vaid kas see oli vastu võetud õige sisu ja vormi kohaselt.

Olulisemad osad Ambundi statuutidest puudutavad kohustuslikku ristimist, missadest osavõtmist, karistusi kauplemise eest suurematel kirikupühadel enne keskpäeva (siinjuures väärrib märkimist, et sakslasi karistati keelatud ajal kauplemise eest ekskommunikatsiooniga, mitesakslasi aga vara konfiskeerimisega, ehk siis karistus määrati vastavalt sellele, mida peeti konkreetsete isikute puhul mõjuvamaks), samuti Issameie, Ave Maria, 12 usupeatüki ja 10 käsu õppimist ning 7 surmapatu sisu tundmist.¹²⁶ Viimatinimetatud kristlike algteadmisi peeti mitesakslaste usulise hariduse kohustuslikuks osaks ka järgmise sadakonna aasta jooksul.¹²⁷ Lisaks manitses Ambundi kirikukorraldus talurahvast pihtima ja armulaua käima vähemalt kord aastas, kinni pidama laulatatud abieludest ja mitte varastama naisi.¹²⁸ Kõige ülalnimetatud järgimist tuli kontrollida kirikuvisiitatsioonide käigus.¹²⁹

1428. aasta Riia sinodaalstatuutide kohaselt matsid talupojad oma surnuid metsadesse ja pühitsemata paikadesse, kuhu nende esivanemad olid tavatsenud matta oma kadunud paganluseaegadel (seega pidid need matusekohad olema vähemalt kahesaja aasta vanused). Matuseid tähistati söömise ja

¹²³ Akten und Recesse I, nr. 299.

¹²⁴ Akten und Recesse I, nr. 299, märkus lk. 261.

¹²⁵ Akten und Recesse I, nr. 299, § 15.

¹²⁶ Akten und Recesse I, nr. 299, § 1–4.

¹²⁷ Näiteks tuli samu tekste õpetada eestlastele 1476. aastal Tallinna Niguliste kirikusse rajatud mitesaksa altari juures (Tallinna Linnaarhiiv (TLA), f. 230, n. 1, s. Bk 2 I, fol. 37r).

¹²⁸ Akten und Recesse I, nr. 299, § 4–7.

¹²⁹ Akten und Recesse I, nr. 299, § 13.

joomisega, ja seda mitte ainult paganlikes matusepaikades, vaid ka pühitsetud mullaga kirikaedades ja koguni kirikutes, pakkudes toitu ka kadunutele. Niisiis pidid talupojad tunnustama kristlike kultusepaikade väge.

Karistused talurahva sellelaadiliste kõrvalkaldumiste eest olid väga leebed. Kirikhärrad, vasallid ja kõik teised mingit jurisdiktsiooniõigust omavad isikud pidid lihtsalt manitsema talupoegi paganlikest tavadest loobuma. Karmilt karistati aga neid, kes, olles talurahva usuelu korraldamise eest vastutavad, ometi soosisid paganlike kommete praktiseerimist.¹³⁰

Sinodaalstatuutide kirjelduse järgi nimetas talurahvas kõue oma jumalaks, austas madusid, puid ja teisi loodusobjekte, uskudes oma õnne ja edu tulenevat nende soosingust. Nii kiriklikke kui ka ilmalikke isikuid manitseti tungivalt selliseid kombeid ja uskumusi välja juurima, samas kui karistusi paganlike riituste elluviimise eest isegi ei mainitud.¹³¹ Keelati ka kabelite, eriti Antoniuusele pühendatud kabelite rajamine, Antoniuuse ja teiste pühakute piltide ja kujude loata püstitamine ja korjanduskarpide ülesseadmine maal ja linnade ning asulate lähikonnas kiriklike võimude loata.¹³² Mitmete poolpaganlike-poolkristlike tavade kirjeldusi leidub luterlike pastorite kroonikates ja märkmetes 16.–18. sajandini.¹³³ Niisiis, olles kord katoliikluse omaks võtnud, oli talurahvas oma uskumustes ja kommetes väga konservatiivne.

Johannes Ambundi kirikukorralduses ei räägita sõnagi keeleprobleemist. 1428. aastal ehk kõigest kuus aastat hiljem välja antud Riia sinodaalstatuutides on aga pilt sootuks teine.

Kohaliku keele tundmise küsimus mittedaaklaste hingekarjaste seas on siin üks põletavamaid probleeme. Vastavalt sinodaalstatuutidele tuli benefiitse jagada ainult korralikult haritud preestritele, kes valdasid oma koguduse keelt. Need, kes olid benefiitsi juba saanud, ent keelt ei osanud, pidid endale aasta jooksul leidma keeleoskajast kaplani, kes peaks jutlusi.¹³⁴ Keeleküsimust puudutatakse ka statuutide täienduses 1437. aastast.¹³⁵

Nagu 1422. aastal, nii rõhutatakse ka nüüd vajadust õigesti läbi viidud ristimise järele ja antakse ristimisvormel – *ega baptizo te in nomine patris et filii et spiritus sancti. amen.* Preestrid pidid nii oma koguduse mees- kui ka naisliikmeid õpetama toimetama emakeelset hädaristimist.¹³⁶ Kui seda manitsust ka tõesti järgiti, pidi lause “Mina ristin sind Isa, Poja ja Püha Vaimu nimel” eesti talurahvale olema üldiselt teada. Siinkohal tasub veel kord meenutada selle kirjutise algul tsiteeritud Innocentius III kirja. Erinevalt maa koloniseerimise ajast võisid vastristitud oma järeltulijaid nüüd juba ise formaalse ristimis-talitusega liita kristliku kogukonnaga. Kindlasti oli see õigus või pigem hädaolukorrast tulenev kohustus neil olnud tunduvalt varem kui 1420. aastatel, mis ajast täpselt, selle kohta allikad aga teateid ei sisalda.

Nii nagu 1422. aasta statuudid, märgivad ka Saare-Lääne piiskopi Johannese sinodaalstatuudid 1505. aastast olulisemaid usuõpetuse algtaseme tekste – Issameiet, Ave Mariat ja usutunnistust –, mida tuli koguduseliikmetele õpetada nende emakeeles pühadel päevadel, eriti pühapäeviti.¹³⁷ Kuna visitatsioonidest, mille käigus neid teadmisi

¹³⁰ LUB VII, nr. 690, § 19.

¹³¹ LUB VII, nr. 690, § 27.

¹³² LUB VII, nr. 690, § 29.

¹³³ Vt. Baltasar Russowi, Paul Einhorni, August Wilhelm Hupeli, Christopher Wrede jt. kohta nt.: *Geschichte der deutschbaltischen Geschichtsschreibung*, lk. 31, 51–53, 65–69. R. Winkler. *Ueber Kirchen und Capellen Ehistlands in Geschichte und Sage. – Beiträge zur Kunde Ehist-, Liv- und Kurlands*, Bd. V. Reval 1896, lk. 1–38.

¹³⁴ LUB VII, nr. 690, § 3.

¹³⁵ LUB IX, nr. 131, § 1.

¹³⁶ LUB VII, nr. 690, § 25.

¹³⁷ Iseäraniis tuli “eestlastele ja teistele neofüütidele” õpetada vormelit *Jhesu Christe filii Dei vivi, qui natus est de virgine Maria, miserere mei* (LUB 2/II, nr. 781, § 6). Keda peeti silmas “teiste neofüütide” all Lääne-Eestis, jääb ebaselgeks. Kui nende hulka just ei arvatud rannarootslasi, on tegu ilmselt lihtsalt retoorilise detailiga.

kontrolliti, teatati tavaliselt ette, võib arvata, et maakirikute preestrid õpetasid oma kogudust innukamalt vähemalt vahetult visitatsioonieelsel ajal.

1428. aasta statuutides käsitletakse abieluküsimust sisemise kirikudistsipliini seisukohalt. Iga kirikhärra oli kohustatud muretsemale endale Johann Andree *Summula* dekretaalide neljanda raamatu kohta,¹³⁸ milles käsitletakse iseäranis ka abielule takistuseks olevaid asjaolusid.¹³⁹ Ühtlasi selgub statuutidest, et talurahvas sõlmis abielusid lubamatult lähedase astme sugulastega ega olnud lähisuguluse takistusest abiellumisel üldse teadlik, mistõttu kirikhärrasid kohustati selliste piirangute kohta regulaarselt seletusi jagama. Ka olevat talurahva seas sagedased lahutused ning ka siin pidid kirikhärrad manitsema lahkuläinuid oma endiste meeste ja naiste juurde tagasi pöörduma.¹⁴⁰

Piiskop Johannese sinodaalstatuutide kohaselt pidid kogudusevaimulikud teatama igast eksitusest usuküsimuses nii maal kui ka linnas, eriti eestlaste seas, et piiskop saaks nende eksimuste vastu kohased abinõud tarvitusele võtta.¹⁴¹ Nendele statuutidele on lisatud terve eraldiseisev eestlasi puudutav osa,¹⁴² milles piiskop väidab, et eestlaste eluviis pole tema teada kristlik ja nad ei tunne kümnet käskugi, mille kohta ütlevad, et ei ole neist kunagi kuulnud. Rõhutades sellest tulenevalt dekalooži õpetamise vajadust, märkis piiskop, et seda tuleb teha selgelt, üksikute käskude kaupa, et õpetuse sisu kogudusele paremini meelde jääks.¹⁴³ See on ainuke Eestis säilinud teade katekismusliku õpetuse meetodite kohta reformatsioonieel-

sest ajast. Piiskop Johannes lisas statuutidele ka kümne käsu teksti koos selgitustega, seda ilmselt mitte seetõttu, et ta oleks kahtlustanud vaimulikkonda dekalooži mittetundmises, vaid selleks, et tagada kümne käsu ühetaoline selgitamine kogu piiskopkonnas.

Õpitud käske pidi talurahvas suutma üles lugeda pihil käies või vakuste ajal foogti või mõne teise ametniku juuresolekul vitsakaristuse või muu trahvi ähvardusel. Piiskopi väitel oli selline karistus vajalik talurahva kangekaelsuse tõttu. Samas ei selgu statuutide tekstist, kas seondus see kangekaelsus kitsamalt usuküsimustega või oli tegu talurahva üldise meelega. Ülalmainitud sätteid korratakse peaaegu sõna-sõnalt 1517. aasta Saare-Lääne sinodaalstatuutides.¹⁴⁴

Andmed selle kohta, kuidas normatiivseid akte tegelikkuses täideti, on kasinad. Visitatsiooniprotokolle, kus see võinuks kajastuda, on säilinud ainult Saare-Lääne piiskopkonnast ja sedagi üksnes mittetäielike koopiatena ja ainult 1520. aastatest. Võimalik, et visitatsioonide läbiviimist ja eriti talurahva katsumist¹⁴⁵ puudutavaid nõudmisi ei järgitud kuigi hoolega. Visitatsiooniprotokollid puudutavad enamasti vaid osa ülalloetletud valdkondadest.¹⁴⁶ Protokollides mainitakse küsimusi selle kohta, kas talurahvas austab pühasid hiisi, puid ja kive,¹⁴⁷ samuti kas esineb ennustamist, kõue austamist ja tema auks pidutsemist parema saagi tagamiseks. Kui varasemates regulatsioonides tuli sellised eksimused kõrvaldada veenmise ja õpetamisega, siis 1520. aastate sätete kohaselt tuli üleastujaid karistada hukkamisega tuleriidal.¹⁴⁸ Tõsi küll, katolikuajast ei

¹³⁸ Eestis ei ole säilinud ühtegi eksemplari sellest kogudusevaimulike kohustusliku kirjanduse hulka kuuluvast tööst. Ainuke abieluküsimusi puudutav tekstikatkend kanoonilise õiguse tundjatelt leidub ühes Tallinna Linnaarhiivis säilitatavas vaimulikus käsiraamatus: TLA, f. 230, n. 1, s. Cm 4, fol. 29rb–29vb. Siin tsiteeritakse Jordanust, Raimundust, Hostiensist ja Gaufridust.

¹³⁹ LUB VII, nr. 690, § 32. Sama korratakse statuutide lisas 1437. aastast (LUB IX, nr. 130, § 14).

¹⁴⁰ LUB VII, nr. 690, § 32.

¹⁴¹ LUB 2/II, nr. 781, § 2.

¹⁴² LUB 2/II, nr. 782.

¹⁴³ LUB 2/II, nr. 782.

¹⁴⁴ Rigsarkivet, Fremmed proveniens. Lifland. Øsel stift. Registrant 1 A, fol. 2r–8r.

¹⁴⁵ Selle kohta: Rigsarkivet, Fremmed proveniens. Lifland. Øsel stift. Registrant 1 A, fol. 69r–75r, dateerimata.

¹⁴⁶ Rigsarkivet, Fremmed proveniens. Lifland. Øsel stift. Registrant 1 A, fol. 49v–62r.

¹⁴⁷ Rigsarkivet, Fremmed proveniens. Lifland. Øsel stift. Registrant 1 A, fol. 70v.

¹⁴⁸ Rigsarkivet, Fremmed proveniens. Lifland. Øsel stift. Registrant 1A, fol. 71r.

ole teateid tuleriidal hukkamiste kohta, kuigi hiljem selliseid juhtumeid esines.¹⁴⁹

Üldiselt võrdlemisi ühekülgsete visatsooniprotokollide seas on mõned märkimisväärsed erandid, iseäranis Kaarma kihelkonna kohta. Siinne preester eiranud paljusid oma kohustusi, samas kui talurahvas oli liiga vaga selleks, et matta oma surnuid ilma preestrita, mistõttu kirikaeda oli kogunenud mitu matmata laipa.¹⁵⁰ Kas see vagadus oli siiras või kasutasid talupojad lihtsalt ära võimalust preestri peale kaevata, jääb teadmata.

Analüüsides seost kristlike riituste, majanduslike kohustuste ja moraalinormide täitmise ning kristliku usu sisulise tunnistamise vahel, tuleb tunnistada, et me ei tea, kas ja kuivõrd ülalnimetatud normide eiramine tähendas kaalutud protesti ristiusu vastu. Rikkumised võisid olla põhjustatud teadmatusest, praktilistest vajadustest ja psühholoogilises mõttes loomulikust tõrksusest mistahes piirangute suhtes. Paganlike kombeid järgiti kõrvuti kristlikega, ehk teisisõnu: paganlike tavade järgmine ei tähendanud veel, et kristlike tavasid ei oleks samaaegselt järgitud.

Vaadeldes mõningaid allikates kirjeldatud paganlike kommete juurde tagasipöördumise juhtumeid,¹⁵¹ võib märgata, et vähemalt mingi hulk kristlikku kombestikku oli eestlaste seas kasutusel juba kristianiseerimise esimestel aastakümnetel: varasemaid, võimalik, et kanoonilise õigusega keelatud sugulusastmetes sõlmitud abielusid oli muudetud ja surnuid maetud vastavalt kristlikele tavadele. Mõistagi ei tähenda see, et teisenenud tavade taga olid sügavamad muudatused uskumustest; nagu eespool rõhutatud, tähendasid sellised muudatused lihtsalt uustulnukatele alistumise välist märki.

Ülal vaadeldud sinodaalstatuutide puhul tuleb arvestada, et nende esmane ülesanne oli distsipliini tagamine vaimulikkonna seas. Statuudid ei maini otsesõnu kohalike sakslastest tavausklike seas esinevaid rikkumisi, mida kindlasti oli. Äärmisel juhul võib selliste rikkumiste hulka arvata nõidumise, ennustamise, juudiusu kombed ja ketserluse.¹⁵² Ent see loetelu, olgugi ehk muljetavaldav, pärineb pigem üldistest kirikudistsipliini ja kanoonilist õigust käsitlevatest tekstidest ega ole arvata-vasti inspireeritud kohalikest oludest. Samas mainitakse mittesakslaste usulist käitumist sageli ja rõhutatult, kuigi see ei olnud nimetatud laadi dokumentide peamine eesmärk. Ehkki kristlike moraalinormide eiramist omistatakse statuutides eranditult vaid mittesakslastele, ei saanud see kuidagi olla ainult siinsete põliselanike erijoon. Kirjeldatud üleastumised olid tavalised alamate klasside seas terves Euroopas ja seda mitte ainult keskajal, vaid ka hiljem.¹⁵³ Sama puudutab usulisi kombetalitusi. Näiteks täheldatakse paganlike kommete laia levikut Skandinaavias vähemalt 16. sajandini.¹⁵⁴ Samalaadsete nähtuse ilmumist Läänemere idakaldal ei saa niisiis kuidagi pidada siinsele maarahvale ainuomaseks.

Pigem võib küsida, miks ei nimeta kohalikud keskaegsed normatiivsed allikad kristlike kommete rikkumist siinsete kolonistidest ilmitseva seas, samas kui analoogsed hilisemad allikad seda teevad.¹⁵⁵ Kolonistide eksimusi moraalinormide vastu käsitletakse ka imporditud õiguslikes tekstides, näiteks Lübecki õiguse koodeksites.¹⁵⁶ Näib, et kohalik katoliku kirik rõhutas sihilikult mittesakslaste toime pandud kirikudistsipliini rikkumisi. Kuigi rahvuslikku momenti ei peeta keskaja puhul kuigi rele-

¹⁴⁹ M. Madar. Nõiaprotsessid Eestis XVI sajandist XIX sajandini. – Religiooni ja ateismi ajaloost, III, lk. 124–145.

¹⁵⁰ T. Kala. Saare-Lääne piiskopkonna käekäik. – Saare-Lääne piiskopkond. Artiklid Lääne-Eesti keskajast / Bistum Ösel-Wiek. Artikelsammlung zum Mittelalter in Westestland, toim. Ü. Paras. Haapsalu, 2004, lk. 9–37, siin lk. 30.

¹⁵¹ Nt. Heinrici Chronicon Livoniae, XXV, 8.

¹⁵² LUB VII, nr. 690, § 38, 42.

¹⁵³ H. Kamen. Early Modern European Society. London, New York, 2003, lk. 18 jj., lk. 56 jj.

¹⁵⁴ S. U. Palme. Die Kirche in der Gesellschaft der Landschaftsgesetze. – Kirche und Gesellschaft im Ostseeraum, lk. 55–63, siin lk. 56.

¹⁵⁵ Nt. pastor Heinrich Christopher Wrede peetud Jöelähtme kihelkonnakroonika (Eesti Ajalooarhiiv, 1212–2–1, pag. 77).

¹⁵⁶ Lübecki õiguse Tallinna koodeks 1282 / Der Revaler Kodex des lübischen Rechts 1282, tõlkinud T. Kala. Tallinn, 1998, § 40, §62, § 122.

vantseks, näib see siinseid allikaid arvestades siiski olevat etendanud oma osa. Üks võimalus oleks käsitleda allikates kasutatud rahvuslike määratlusi mitte etniliste, vaid sotsiaalsete kategooriatena. See tähendaks, et madalamat sotsiaalset kategooriat kirjeldatakse lihtsalt mitesaksluse kaudu. Sama käiks sel juhul ka vastristitu mõiste kohta: kuni 16. sajandini kasutati seda mitte niivõrd usulises, kuivõrd sotsiaalses tähenduses.

Kokkuvõtteks

Liivimaa sõjalise allutamise ajal 12. sajandi lõpul ja 13. sajandil teenisid usuküsimused sageli poliitilist ja diplomaatilist eesmärki uue võimu ja administratiivse korralduse kehtestamisel. Nii ilmus usutemaatika retoorilise vahendina ka tekstidesse, mille koostamise eesmärk ei olnud kaugeltki usuküsimuste reguleerimine. Seega on äärmiselt küsitav teha katset järeldada nende tekstide põhjal midagi siinsete paganate suhtumise kohta ristiusku nimetatud ajal. Kristianiseerimise esimene faas sisaldas väga kindlaid protseduure: sõjalise surve all nõustusid paganad laskma end ristida, täitma majanduslikke kohustusi kiriku ees ja andma pantvange. Ristimise vastuvõtmine ei olnud usuliste tunnete väljendus, sellena võib aga tõlgendada ristimisest loobumist: ristiusust taganejad ei seadnud kahtluse alla ei kristlaste jumala olemasolu ega ristimissakramendi mõju, küll aga arvati, et tegu on halva jumala ja kahjutoova riitusega.

Hiliskeskajal ei olnud küsimus enam selles, kas mitesakslased võtavad ristiusu vastu, vaid selles, kas nad teevad seda õigesti. Raskuspunkt oli poliitilis-administratiivselt küljelt kandunud religiooslele. Hiliskeskaegsetes allikates kirjeldatud paganlikud kombed põlisrahva seas on väga sarnased agraarelanikkonna tavadele mujal kristlikus Euroopas. Kristluse juurutamise ilmselt ebarahuldavad tulemused ei olnud tingitud mitte kohaliku rahva tõrksusest ristiusu kommete suhtes ega nende kaalutletud eelistusest paganlike pruukide suhtes. Selget arusaama ühe usu vahetamisest teise vastu ei pruukinud talu-

rahva seas üldse tekkida. Kristlus võeti vastu paganluse kõrval, rakendati see oma igapäevaste vajaduste teenistusse ning järgiti nii paganlike kui ka kristlike kombeid kõrvuti ja läbisegi. Kui maa koloniseerimise algaegadel, 13. sajandil, võibki võrdsustada paganlust sõltumatusena ja kristlust sõltuvusega, siis hiliskeskajal enam mitte. Kristlikest tavadest kinnipidamine ei olnud enam poliitilise kuupekuse mõõdupuuks, vaid sellel oli sotsiaalne ja identiteeti kandev tähendus. Kui 13. sajandil on juttu lihtsalt kristlusest, täpsemalt sellega seotud kohustuste ja riituste järgimisest põlisrahva seas, siis hiliskeskajal on küsimus nende kohustuste ja riituste õiges täitmisel. Nimelt see näib nüüd olevat osa kolonistide identiteedist, mis vallutusaegadel oli toitnud end vastandumisega paganatele, hiljem hakkas aga toetuma vastandumisele ekslikult ja ebapiisavalt uskuvale põlisrahvale. Ilmselt just seetõttu jäetakse üldistes normatiivsetes allikates tagaplaanile ka usulised rikkumised kolonistidest ilmikute seas.

Kuigi ükski allikas seda nii sõnaselgelt ei esita, on kristlike kommete veatu järgimine samm ümberrahvastumise suunas, eemaldumine “mitesakslusest”. Ja kui siduda mitesakslaste identiteeti usuga, siis hakkas seda osa, mis varem oli olnud paganlusel, täitma rahvakatoliiklus. Just see – ja mitte enam paganlus – sai nüüd haritud kolonisti põlguse objektiks kuni etnoloogia algete sünnini 19. sajandil.

Tiina Kala

(1967)

Lõpetanud Tartu ülikooli ajaloo osakonna 1991. aastal, kaitsnud 2001. aastal samas doktoriväitekirja teemal “Euroopa kirjakultuur hiliskeskaegsetes õppetekstides, Tallinna dominikaanlase David Sliperi taskuraamat”. Töötab alates 1991. aastast Tallinna Linnaarhiivis. Peamised uurimissuunad: Eesti keskaegne kirikulugu, hiliskeskaegsete tekstide ja vormi seosed, Tallinna varasem õigusajalugu.

Paternalistliku pärisorjuse idee Baltikumis*

Marten Seppel

Baltisaksa 18.–19. sajandi mentaliteedis ja kirjasõnas oli paternalistlikul ideoloogial oluline koht. Tegemist oli ideega, mille järgi mõisniku suhe talupoegadega oli analoogne isa suhtega oma lastega. Väga ilmekalt kirjutas näiteks Helme mõisnik Gustav von Rennenkampff: pärisorine talupoeg on nagu alaealine, oma vanematest täielikult sõltuv laps. Nagu alaealine, kes iseseisvalt ei suuda hakkama saada, nõnda ei suuda ilma piisava kasvatuseta ka tahumatud pärisorjad vabana elades toime tulla. Nad ei oska end ise aidata ega tea muud lootust, kui et härrad nende peale mõtleksid ja nende eest hoolitseksid. Seega on härra oma pärisorjadega

perekondlikes sidemetes. Härrade hoolitsust oma pärisorjade eest tuleb pidada tähelepanuväärseks, mis väljendub pidevas abis, mida Liivimaa talupojad oma härradelt vähimagi häda korral saavad. Nõnda oli härra talurahvale mitte ainult nagu isa, vaid ka eestseisja, kasvataja ja seaduseandja, mistõttu talupojad on kõigi oma majanduslike suhetega seotud härradega, kellest sõltub nende eksistents, eriti häda ja puuduse ajal.¹

Kuigi otseselt pole baltisaksa paternalistlik argumentatsioon seni veel lähemat käsitlust leidnud, on paternalistlik ideoloogia kui selline siiski leidnud viimasel paarikümnel aastal põhjalikku analüüsi ennekõike Ameerika ja Saksa ajaloolaste poolt, kelle tööd on käsitlenud paternalistlikku retoorikat ja praktikat orjanduslikes lõunaosariikides ja Preisimaal.² Nende töödest tulenevad järeldused ja probleemiasetused on Balti provintside kogemusele väga lähedased. Üldjoontes on valitsejate paternalistlikud argumendid olnud kõikjal väga sarnased.³

Nii ingliskui ka saksakeelses kirjanduses on “paternalism”⁴ mõisniku-talupoja või isanda-orja suhte kirjeldamisel üldkasutatav väljend, mida juba vähemalt paar viimast aastakümnet on rõhutatult eelistatud sõnale

* Olen väga tänulik Enn Tärvelile, kes võttis muu hulgas vaevaks lugeda artikli varasemat versiooni ja kelle märkustest ja kommentaaridest oli suuresti abi.

¹ [G. v. Rennenkampff]. Bemerkungen über die Leibeigenschaft in Liefland und ihre Aufhebung. Kopenhagen, 1818, lk. 2, 15, 20, 38–45, 64, 86; G. v. Rennenkampff. Ueber die bevorstehende Freiheit der Ehsten und Letten. Dorpat, 1820, lk. 6, 11–12. Rennenkampffi kohta vt.: M. M. Bruns. Privilege and Freedom: The Emancipation debate in Livland, 1817–1819. – Journal of Baltic Studies, 29 (1998), lk. 235–238.

² Teedrajavaks olid mitu 1980. aastate alguses Ameerika ajaloolase Robert M. Berdahli sulest ilmunud artiklid paternalistliku ideoloogia tähtsusest Preisimaal: R. Berdahl. Paternalism, Serfdom, and Emancipation in Prussia. – Oceans apart? Comparing Germany and the United States. Studies in Commemoration of the 150th Anniversary of the Birth of Carl Schurz. Koost. E. Angermann, M.-L. Frings. Stuttgart, 1981, lk. 29–44; R. Berdahl. Preußischer Adel: Paternalismus als Herrschaftssystem. – H.-J. Puhle / H.-U. Wehler (Koost.). Preußen im Rückblick. (Geschichte und Gesellschaft, Sonderheft 6.) Göttingen, 1980, lk. 122–145; R. Berdahl. The politics of the Prussian nobility. The development of a conservative ideology, 1770–1848. Princeton, 1988, eriti lk. 44–45, 53–54.

³ Vt. P. Kolchin. Unfree Labor. American Slavery and Russian Serfdom. Cambridge, 1987. – Kolchin võrdles paternalistlikku ideoloogiat 18.–19. sajandi Venemaal ja 19. sajandi esimese poole Ameerika lõunaosariikides. Tä jõudis veenva järelduseni, et orjuse või pärisorjuse kaitsmisel kerkisid esile väga sarnased argumendid, kuigi geograafiliselt, kultuuriliselt ja majanduslikult valitses Venemaa ja Ameerika vahel suur lõhe.

⁴ Termini tekke kohta 19. sajandi teisel poolel Ameerikas vt.: H. Kaak. Vermittelte, selbsttätige und maternale Herrschaft. Formen gutsherrlicher Durchsetzung, Behauptung und Gestaltung in Quilitz-Friedland (Lebus/Oberbarnim) im 18. Jahrhundert. – J. Peters (Koost.). Konflikt und Kontrolle in Gutsherrschaftsgesellschaften. Über Resistenz- und Herrschaftsverhalten in ländlichen Sozialgebilden der Frühen Neuzeit. (Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte, 120.) Göttingen, 1995, lk. 113.

“patriarhalism”. Eestikeelses ajalookirjanduses on “paternalism” aga täiesti tundmatu termin ja seni on kõhkluseta räägitud “patriarhaalsetest suhetest” mõisniku ja talurahva vahel.

Mis vahet tuleb siis teha väljenditel “patriarhaalne” ja “paternaalne”? Mõlemal terminil on küll ühine sõnalähtekeht: *pater* – ‘isa’, kuid täpsemalt tuleneb “paternalism” otseselt ladina keelest *paternus* (‘isalik’, ‘isa-’), samal ajal kui “patriarhalism” on kreeka liitsõna: *pater* + *arché* (‘valitsus’, ‘ülem’). Nõnda on sõnal “patriarhaalne” või “patriarhaat” kindlalt juurdunud tähendus. See osutab sotsiaalsetele suhetele, kus mehe kätte on koondunud võim ja juhtroll. Nõnda võib rääkida patriarhaalsetest ühiskondadest või perekondadest. Seega on “patriarhaalne” adjektiivina struktuuriline termin, mis kirjeldab tegelikku olukorda ja institutsionaliseeritud süsteemi. Väljend “paternalism” viitab seevastu ainult ideelsele lähtekohale ja on ideoloogiline sõna. “Paternaalne” (‘isalik’) võib olla kellegi käitumine või positsioon, ja selle tähendus on väga lai.⁵ Patriarhaalne võis olla küll näiteks talu- peremehe suhe oma sulasrahvaga, kuid mõisniku “isalik” suhe talurahvaga oli suures osas ainult ideoloogiline ja retooriline ning mitte tegelik sotsiaalne vahekord, mistõttu tuleks seega kindlasti eelistada ka eesti keeles mõistet “paternalism” senisele baltisaksa kirjandusest automaatselt üle võetud “patriarhalismile”.

Baltikumis hakkas aadel paternalistlikele argumentidele rõhuma üha enam alates 18. sajandi teisest poolest. Kui palju kujutas Liivi- ja Eestimaa aadel oma suhet talurahvaga paternaalsena enne 18. sajandit, on raskesti selgitatav, sest 17. sajandist või veel varasemast ajast puuduvad mõisnikkonna endi sulest kirjatööd oma vahekorra kohta talurahvaga ning allikmaterjalist leiab vihjeid selle kohta väga vähe. Kindel on ainult see, et härra või valitseja kutsumine “isaks” polnud sugugi tundmatu. Teatavasti oli isatamise metafoor saanud oma laia ühiskondliku kandepinna juba Vanas Roomas (mis ilmneb hästi väljenditest: *pater familias*, *pater patriae*, *pater Iuppiter*) ja selle retseptioon toimus Euroopas energiliselt nii kesk- kui varauusajal.⁶ 16. sajandi jooksul sai kogu Euroopas populaarseks käsitus valitsejast kui isast (*Hausvater*⁷ = *Landesvater*, nagu omakorda Jumal oli kõrgeim majaisa), mis leidis kindla koha varauusaja riigiteoorias.⁸ Nõnda on ka Liivi- ja Eestimaal alates 16. sajandi teisest poolest Rootsi kuningat sageli kutsutud *hoolivaks* ja *armuliseks isaks*.⁹ 17. sajandil on mõnikord ka Liivimaa kindralkubeneri kohta kasutatud sedasama metafoori. 17. sajandil tuli korduvalt ette ka väljendi *Hausvater* kasutamist mõisniku sünonüümina,¹⁰ kuid see ei olnud siiski domineerivalt levinud. Vaieldamatult kannab aga ainuüksi juba selline keelekasutus

⁵ Nende kahe termini erinevatest tähendustest vt. ka: S. D. Bowman. *Masters & Lords: mid-19th-century U.S. planters and Prussian junkers*. Oxford, 1993, lk. 162–183.

⁶ Vt. H. Tellenbach (Koost.). *Das Vaterbild im Abendland*, 1. kd.: Rom, Frühes Christentum, Mittelalter, Neuzeit, Gegenwart. Stuttgart, 1978; O. Brunner. *Adeliges Landleben und europäischer Geist. Leben und Werk W. Helmards von Hohberg, 1612–1688*. Salzburg, 1949, lk. 247–248.

⁷ Saksa keeles tuli väljend *Hausvater* (‘majaisa’) käibebe Martin Lutheri piibli tõlke kaudu, olles vasteks kreeka *oikodespotesele* ja Vulgata *pater familiasele*.

⁸ Vt. P. Münch. *Die ‘Obriigkeit im Vaterstand’ – zu Definition und Kritik des ‘Landesvaters’ während der frühen Neuzeit*. – *Daphnis*, 11. kd. (1982), lk. 15–40; G. Frühsorge. *Oeconomie des Hofes. Zur politischen Funktion der Vaterrolle des Fürsten im Oeconomus prudens et legalis des F. Ph. Florinus*. – *Daphnis*, 11. kd. (1982), lk. 41–48; J. F. Harrington. *Hausvater and Landesvater: Paternalism and Marriage Reform in Sixteenth-Century Germany*. – *Central European History*, 25. kd. (1992), lk. 52–75; M. Laidre. *Inimene ja riik Rootsi ajal*. – *Akadeemia* 2001, nr. 9, lk. 1843–1844.

⁹ Vt. nt. B. Russow. *Chronica der Prouintz Lyfflandt. 1584*. – *Scriptores rerum Livonicarum*. 2. kd. Riga / Leipzig, 1848, lk. 71, 113; RA, *Livonica II*, vol. 150 (Liivimaa rüütelkonna supliik kuningale, 4.08.1626).

¹⁰ Ilmekalt nähtub see 1632. aasta Liivimaa maakohtu instruksioonist, mille järgi *ein jeder Erb-Herr und Haußvater* võis oma alamaid, teenijaskonda ja talupoegi karistada õiglase ihuuhutlusega: (G. J. v. Buddenbrock, koostaja). *Sammlung der Gesetze, welche das heutige livländische Landrecht enthalten, kritisch bearbeitet*, 2. kd., 1. osa. Riga, 1821, lk. 99 (art. XI); kõige tuntum trükis, mis annab seda metafoori edasi, on H. Stahli käsi- ja koduraamat: H. Stahl. *Hand und Haußbuches für die Pfarherren und Haußväter Ehstnischen Fürstenthums* (Riga, 1632).

endas teatud määral paternalistlikku ideed.¹¹ Mõisas talupoegadele antavat ihunuhtlust kutsuti teatavasti kodukariiks (*Hausdisciplin* või *Hauszucht*) – terminiga, mis samuti otsest osutab käsitusele mõisast ja selle talupoegadest kui ühest suurest majapidamisest (*das ganze Haus*¹²), mille eesotsas seisab majajärg. Seejuures oli kodukariidiga reetooriliselt hästi kooskõlas paternalistliku ideoloogiaga. Talupojad olid nagu lapsed, keda oli vaja eksimuste eest karistada või karistusehirmus hoida, mis kuulus isalike kohustuste hulka.¹³

Esimene otsene kirjanduslik käsitlus mõisniku ja talurahva paternaalsest suhtest Baltikumis pärineb alles 1701. aastast, kui Kuramaa aadlik parun Karl Johann von Blomberg kirjeldab oma “An account of Livonia’s”, et talupojad on täiesti rahul ihunuhtluse karistusega, kujutades end ette oma härra lastena ja kutsudes härrat oma isaks.¹⁴ Kui aga 18. sajandi lõpus ja 19. sajandi esimesel veerandil saab talupoegade olukorrast keskne vaidlusobjekt, siis ühes sellega jõuab Baltikumis oma apogeeni ka aadli paternalistlik reetoorika. Paternalism sobis hästi õigustama pärisorjuslike suhteid ja talupoegade allutatust, sest rõhutas vastastikust sõltuvust, kus mõlemal poolel olid oma õigused ja kohustused. Ka mõisnikul olla ju talupoja ees omad kohustused, nagu toetamine, kaitsmine

või koguni armastamine. Mõisnikud kui isad vaatavad oma hädasolevate talupoegade peale heatahtlikult ja kaastundega, püüdes vähendada nende viletsust, vaigistada nälga, aidata haigeid ning õpetada mõistmatuid. Sisuliselt osutasid pea kõik paternaalsed ideed rõhutada kirjatööd mõisnike kohustustele, mis neil tuli kanda oma talupoegade ees. Nõnda oligi aadli käsituse järgi just mõisnike isalik hoolitsus talupoegade eest see, mis tegelikkuses kaotas pärisorjuse ümber ebainimikkuse.¹⁵ Näiteks, kui 1818. aastal seoses pärisorjuse kaotamisega Kuramaal tehti ka sealsetele pastoritele ettekirjutusi, kuidas tuleb talurahvale nende antud vabadust selgitada, siis soovitati kirikuõpetajatel talurahvale meelde tuletada, et tegelikult pole nad ju ka seni tegelikku pärisorjuse rõhumist tundnud, sest “aadel on teis näinud kui oma lapsi”.¹⁶

Ajaloo uurimise seisukohalt osutub aga vaieldamatult paelumaks probleemiks küsimus, mil määral paternalistlik ideoloogia kõlavad väited pidasid paika reaalsuses. Nagu juba 30 aastat tagasi rõhutas Edward P. Thompson, tuleb paternalismi kontseptsiooni käsitledes olla väga tähelepanelik, et mitte segamini ajada tegelikkust (*the actual*) ja ideaali (*the ideal*).¹⁷ Senisest ajalookirjandusest võib leida aadli kujutatud paternalistlikele suhetele kolme erinevat lähenemisviisi. Esiteks,

¹¹ Vrd. R. Berdahl. *Paternalism, Serfdom*, lk. 33.

¹² Vt. O. Brunner. *Das „ganze Haus“ und die alteuropäische „Ökonomik“*. – O. Brunner. *Neue Wege der Verfassungs- und Sozialgeschichte*, 2. tr. Göttingen, 1968, lk. 103–127 (1 tr. 1956); H.-U. Wehler. *Deutsche Gesellschaftsgeschichte*, 1. kd.: *Vom Feudalismus des Alten Reiches bis zur Defensiven Modernisierung der Reformära 1700–1815*, 2. tr. München, 1989, lk. 81–83.

¹³ Vt. nt. *Die privaten Bauerrechte Estlands für die Gebiete von Fickel, Kaltenbrunn, Kandel und Essemäggi*. Koost. G. O. Hansen. (Verhandlungen der gelehrten estnischen Gesellschaft zu Dorpat, kd. 18.) Dorpat, 1896, lk. 337–338; J. Kahk. *Bauer und Baron im Baltikum*. Tallinn, 1999, lk. 76; S. C. Maza. *An anatomy of paternalism: Masters and servants in eighteenth-century French households*. – *Eighteenth Century Life*, 7. kd. (1981), lk. 8–9.

¹⁴ [K. J. v. Blomberg.] *An account of Livonia with a relation of the rise, progress, and decay of the Teutonic Order*.... London, 1701, l. U2v.

¹⁵ Seda seisukohta võib kohata ka baltisaksa ajaloolaste töödes, ilmekalt nt.: O. v. Rutenberg. *Geschichte der Ostseeprovinzen Liv-, Esth- und Kurland von der ältesten Zeit bis zum Untergange ihrer Selbständigkeit*. 1. kd. Leipzig, 1859, lk. VIII; [A. v. Transehe-Roseneck]. *Die Lettische Revolution. Teil I: Der Schauplatz, Treibende Kräfte*. Berlin, 1906, lk. 26.

¹⁶ G. v. Engelhardt. *Einige Worte an Kurlands Bauern über die wichtigsten in den Allerhöchst bestätigten Kurländischen Bauerverordnungen enthaltenen Bestimmungen*. Mitau, 1818, lk. 13–14; vt. ka G. v. Rennenkampff. *Ueber die bevorstehende Freiheit*, lk. 30.

¹⁷ E. P. Thompson. *Eighteenth-century English society: class struggle without class?* – *Social History*, 2 (1978), lk. 137.

et mõisniku suhe talurahvaga oligi reaalselt isalik, mis on oluline märksõna pärisorjusaegsete agraarsuhete mõistmisel. Seda kontseptsiooni kannab ennekõike üks osa vanemast baltisaksa historiograafiast. Täielikult vastupidist seisukohta esindas nõukogude materialistlik kirjandus, mis pidas paternalismi ainult aadli naeruväärseks eneseõigustuseks, millel polnud reaalsuses mingisugust tuge.

Kolmas vastusevariant on aga midagi nende kahe äärmusliku arvamuse vahepealset. Selle sõnastas juba peaaegu kümme aastat tagasi kuulsas Potsdami *Gutsherrschaft*'i töögrupis aktiivselt kaasa löönud saksa ajaloolane Heinrich Kaak. Tema järgi ei tule küll paternalismis näha mingit kõikehaaravat süsteemi, kuid siiski oleks paljulubav uurida selle kontseptsiooni väljundeid ajaloolises praktikas ja mitte näha selles ainult ideoloogiat. Paternalism kui valitsemisstiil (*Herrschaftsstil*) võis individuaalsetel juhtumitel ju tõesti eksisteerida ning see oleks põnev täiendus senistele kaua uuritud agraarsuhete aspektidele.¹⁸

Järgnevalt ongi tehtud katse arutleda Liivi-, Eesti- ja Kuramaa mõisnikkonna paternalistliku idee põhiseisukohti kõrvutades küsimuse üle, kas ja kuivõrd need paternalistlikud argumendid baseerusid tegeallikkusele. Seisukoht, et igas väites leidus teataval määral tõtt, kõlab tõesti atraktiivsemalt kui rahuldumine arvamusega, et tegemist oli üksnes aadli retoorilise ideoloogiaga. Kuid ka sellise lähtekohaga nõustumisel ei pääse küsimusest, kas talurahvas mõisnikkonna propageeritud paternalistlikust hoiakust midagi võitis või jäi paternalismi mõju agraarsuhetele lõppkokkuvõttes ikkagi tähtsusetuks.

Pärisorjus kui talupoja toimetuleku garantii

Juba 1701. aastal märgib K. J. v. Blomberg oma Liivimaa ülevaates, et kokkuvõttes ei saa Liivimaa “vaeste inimeste orjust” pidada nii talumatuks, kui see võib näida. Nimelt olla mõisnike huvi “toetada ja hellitada” oma talupoegi nende kõigis esmajärgulistest tarbeasjadest (*in all necessaries of Life*), varustades neid muu hulgas leiva, soola ja seemneviljaga. Ja Blomberg resümeerib: “Ma leian, et nende olukord on paljudes asjades parem kui talupoegadel Saksamaal.”¹⁹

Paternalistliku retoorika järgi peetigi pärisorjust talupoegadele endile kasulikuks, sest härra poolt pakutud kindlustunne olevat kaotanud pärisorjuse ümbert igasuguse õuduse.²⁰ Aadel väitis ennast kaitstes, et kui alati räägitakse ainult talupoja rasketest koormistest, siis ei mainita selle juures kunagi pärushärrade ja mõisnike suuri väljaminekuid ja kohustusi, mis tal oma talupoegade ees on. Kui arvestada, mida härra igal aastal oma talurahvale kõik andma peab, siis kas ei ole see ühtekokku ka tasu talupoja töö eest. Aadliideoloog Georg Friedrich von Fircks pidas Garlieb Merkeli vastu suunatud traktaadis (1804) pärisorjuse säilitamist kindlasti vajalikuks, sest see ei tegevat ju kedagi õnnetumaks. Selle tõestuseks tuleb tema järgi esitada lihtsad küsimused: kes toetab talupoega ja annab leiba, kui tal vili ikaldub ja midagi ei ole? Kas see pole mitte härra kahjum, kui ta peab oma talupoegi mõisa tagavarakambrist kogu aasta toitma? Et mõisnikud peavad oma talupoegi hädas abistama, selle on aadel ju ise maaseadusesse sisse kirjutanud ja ennast selleks kohustanud.²¹

¹⁸ H. Kaak. Diskussionsbericht. – J. Peters (Koost.). *Gutsherrschaftsgesellschaften im europäischen Vergleich*. Berlin, 1997, lk. 523 (485-541); vt. ka: H. Kaak. *Vermittelte*, lk. 111.

¹⁹ [K. J. v. Blomberg.] *An account of Livonia*, l. U2-U2p; vrd. M. Laur. *Eesti ala valitsemine 18. sajandil (1710–1783)*. (Scripta archivi historici Estoniae) Tartu, 2000, lk. 163–164.

²⁰ Viimane väide on hakanud alles hiljuti uue ringiga taas saksa ajalookirjandusse jõudma, vt.: J. Klußmann. *Leibeigenschaft im frühneuzeitlichen Schleswig-Holstein: Rechtliche Entwicklung, öffentlicher Diskurs und bäuerliche Perspektive*. – *Leibeigenschaft ft: Bäuerliche Unfreiheit in der frühen Neuzeit*. Ed. J. Klußmann. Köln–Weimar–Wien, 2003, lk. 238–240.

²¹ G. Fr. v. Fircks. *Die Letten in Kurland oder Vertheidigung meines Vaterlandes gegen die Angriffe von G. Merkel in dessen Letten*. Leipzig, 1804, lk. 160–161, 168–171, 229; H. Fr. Tiebe. *Lief- und Esthlands Ehrenrettung gegen Herrn Merkel und Petri*. Halle, 1804, lk. 67; H. Fr. Tiebe. *Nachtrag zu Lief- und Esthlands Ehrenrettung oder die Todten Lieflands stehen gegen Herrn Merkel auf*. Halle, 1805, lk. 16; [W. Ch. Friebe]. *Etwas über Leibeigenschaft und Freiheit, sonderlich in Hinsicht auf Liefland*. – *Der nordischen Miscellaneen*, nr. 15/17 (1788), lk. 759.

Tõepoolest, paternalistlik pärisorjuse-idee, et talupojad naudivad mõisniku tagatud toimetulekugarantiid, tugines mõisnikkonna normatiivsele kohustusele toetada hätta sattunud talupoegi leiva- ja seemneviljaga, mida oma korduvate korralduste näol oli juba 17. sajandi lõpust asunud usinalt kaitsma ka riik. Kui aga hakata edasi uurima, mida riigi poolt mõisnikele peale pandud sellesuunaline nn. eestkostekohustus tegelikkuses tähendas ja kuidas talupoegade leiva- ja seemneviljaga toetamine toimis reaalses agraarsuhetes, siis selgub pikemata, et nende väidete taga oli tegemist ikkagi suuresti ainult retooriliselt looritatud lihtsate krediidisuhetega mõisa ja talurahva vahel. Kuigi suurt puudust kannatavatele abipalujatele ilmselt väiksemaid vilja- ja leivaande mõisast tõesti jagati, kehtib see eeskätt ainult vaesunud vabadike, kerjuste ja muude valla-vaeste puhul. Vaestehoolekanne on aga eraldi teema ja aadli kirjeldatud väited talurahva garanteeritud toimetulekust käisid selgesõnaliselt talupoegade ülalpidamise kohta.

Mis puudutab aga talurahva põhimassi, ehk adratalupoegi, siis polnud mõisnikel mingisugust normatiivset või sotsiaalset kohustust hädasolevatele talupoegadele puuduolevat vilja kingituse või annetuseks anda, vaid kohustuseks oli üksnes vilja laenata. Ka kõige suuremate näljahädade korral on riigivõimud pannud mõisnikele kohustuseks ainult talupoegadele toetuslaenude (ehk avansslaenude) andmise. Pealegi, selliseid leiva- ja seemnevilja toetuslaene lubas riik maksustada intressiga, mida enamik mõisnikke ka tegi. Juba hiljemalt 17. sajandi lõpuks kujunes legaalseks intressimääraks “seitse vakka kuue vaka eest” ja see

intressimäär – üks kuuendik viljalaenudele – jäi ametlikult muutumatult püsima 19. sajandi teise pooleni.²² Seejuures tuleb silmas pidada, et nimetatud üks kuuendik ehk 16,6% oli arvestatud ainult poole aasta kohta, sest laene anti kevadel ja sellise intressiga tagasimaksmist oodati juba sama aasta sügisest saagist.

Kasviku võtmist talupoegadele tehtud toetuslaenudelt põhjendas aadel ennekõike kahe lihtsa argumendiga: esiteks olla ju vaja piirata talupoegade liiderlikkust, et talupojad ei kipuks intresse silmas pidades endale liiga lihtsalt suuri võlgu kaela võtma. Teiseks oli asjal aga ka selge majanduslik põhjendus. Kevadel, mil talupoeg toetuslaenu võtab, on vili alati vähemalt kuuendiku võrra kallim kui sügisel, kui toimub tagasimaksmine. Kasvik pidi niiviisi korvama mõisniku kahju, mis sellisest hinnavahest tulenes. Oma kaitseks ei jätnud eramõisate pidajad välja toomata lõpuks ka kolmandat argumenti: intressi võtmine olevat ju tavaline ka kroonumõisates kroonumagasi-nist antavate toetuslaenude pealt, mis on riigi poolt täiesti seaduslikult reguleeritud.²³

Tõsi, toetuslaenudelt võetav intress ei olnud tavaks mitte kõigis mõisates ja need mõisnikud, kes seda ei võtnud, tõstsid seda seika sageli ka uhkustavalt esile.²⁴ Kuid isegi kasvikut võtmata kaotab paternalistlik argument pärisorja muretust elust igasuguse tähenduse, sest mõisate toetuslaenude näol oli tegemist ikkagi ainult tavaliste krediidisuhetega. Talupoegade lühiajalised laenud, mis pidid neid toimetulekul kahe lõikuse vahel abistama või neid seemneviljaga varustama, on hästi tuntud kõikjal Euroopa agraarühiskondades.²⁵

Kuidas siis ikkagi selgitada nii suurt lõ-

²² Das liv- und esthländische Privatrecht, wissenschaftlich dargestellt von Dr. Fr. G. v. Bunge. 2. sehr vermehrte und verbesserte Auflage. Erster Theil. Reval, 1847, lk. 453.

²³ Vt. nt. EAA, f. 278, n. 1, s. XVI:41g, l. 299–300p (Striķi mõisa talupoja kaebekiri Liivimaa kindralkubernerile, 6.10.1696); H. Fr. Tiebe. Nachtrag, lk. 111–112, 156–157; [A. W. Hupel]. Nachricht von der Stiftung eines nachahmungswürdigen Leihe-Magazins, auf einem liefländischen adelichen Hof. – Der nordischen Miscellaneen, nr. 13/14, 1787, lk. 480.

²⁴ Vt. nt. EAA, f. 567, n. 2, s. 30, l. 9 (Vedu mõisa talupoegade koormiste aruanne, 20.07.1805); f. 1411, n. 1, s. 29, l. 6 (Maksa mõisa talupoegade koormiste aruanne, 1805?); f. 1411, n. 1, s. 31, l. 3p (Kastre mõisa talupoegade koormiste aruanne, 1805); f. 567, n. 2, s. 140, l. 9 (Pala mõisa talupoegade koormiste aruanne, 12.07.1805).

²⁵ W. A. Boelcke. Zur Entwicklung des bäuerlichen Kreditwesens in Württemberg vom späten Mittelalter bis Anfang des 17. Jahrhunderts. – Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik, 176 (1964), lk. 319–358; B. A. Holderness. Credit in English rural society before the nineteenth century, with special reference to the period 1650–1720. – The Agricultural History Review, 24 (1976), lk. 97–109; M. R. Weisser. Rural crisis and ▶

het aadli väidetel talupoegade igakülgsest abistamisest ja tegelikkusel? Tuleb osutada, et tegemist oli üldise veendumusega, mida jagasid nii mõisnikkond, pastorkond kui ka riigivõimud, et krediidi abil on võimalik talupoegi häda korral tegelikult abistada. Õigupoolest nimetas ka talurahvas ise mõisast saadavaid laene “abiks”, ja kui käidi kevadeti mõisas vilja küsimas, siis loomulikult paluti ainult avantsi.²⁶ Kuigi mõisad jagasid ainult laene, tõsteti siiski ka laenamist kui suurt asja esile ja mõisnikkond kirjeldas seda oma suure ja kurnava kohustusena. Loomulikult tekitas laenamine mõisnikele ebameeldivusi, sest sundis hoidma igal kevadel teatava osa vilja varuks (või selle lõppemisel turult kalli hinna eest juurde ostma²⁷) ja iga laenuandmine tõi kohustuse see jälle talupojalt tagasi nõuda.

Äratab tähelepanu, kui vähe leidis hääli, kes juhtisid tollal tähelepanu sellele, et talupoegade suur vaesus tuleneb muu hulgas just ka sellest, et toetuslaenuid kurnavad talupoegi tegelikkuses veelgi rohkem, sest sügisel peavad nad need ju tagasi maksma protsentidega, mistõttu satutakse väljapääsmaatutesse võlgadesse.²⁸ Paternalistlike väidetega ei läinud kokku ka tõsiasi, et isegi normaalsetel aastatel vaesus üks osa talurahvast ikka. Aadel püüdis seletada seda aga niimoodi, et ei saa ju mõisnike pare-

mategi soovide korral tahta, et igapähele oleks alati rikkalikult süüa. Kuigi kevadeti valitseb talupoegadel tavaliselt leivapuudus, siis saavad mõisad neile siiski üksnes nii palju anda, et nad nälga ei sureks. Selle põhjus aga on, et talupojad õiendavad oma kohustusi sügiseti nõnda kehvalt. Sügisel on talupoja võlg sageli lihtsalt liiga suur (mis tulenevat just sellest, et mõisad oma talupoegi liiga rikkalikult toetavad), et seda ära tasuda, mis läbi mõisnik heast südamest tehtud toetuslaenu kaotab. Kui selline olukord kordub aga liiga sageli, siis, paraku, kustub järkjärgult ta kaastunne talupoegade vastu.²⁹

Kaitse

G. F. v. Fircks kirjutab, et iga talupoeg võib täie kindlusega loota oma härra kaitsele, ja seda nii võõraste nõudmiste kui ka kallalaletungide eest. Keegi ei võta talupoja rõõmudest nii siiralt osa kui ta härra, kelle vahetu soov on ju oma talupoegade õnn. Kui talupojal on millestki puudus, kui ta vajab abi, kaitset või kannatab häda, siis võib ta alati oma härra juurde minna. Kui see on võimalik, siis võib ta arvestada ka härra isaliku hoole ja abiga.³⁰

Ka allikmaterjal tõendab, et talupojad käisid oma tülide või kaebustega mõisniku juures abi otsimas.³¹ Talupoeg sõidab linna ja ostab

► rural credit in XVIIth-century Castile. – The Journal of European Economic History, 16 (1987), lk. 297–313; B. Poulsen. ‘Alle myne rent’. Bondekredit i 15–16-tallet. – Historisk tidsskrift, 90 (1990), lk. 247–275; W. A. Boelcke. Der Agrarkredit in deutschen Territorialstaaten vom Mittelalter bis Anfang des 18. Jahrhunderts. – Kredit im spätmittelalterlichen und frühneuzeitlichen Europa. Ed. M. North. (Quellen und Darstellungen zur Hansischen Geschichte 37.) Köln and Wien, 1991, lk. 193–216; L. Fontaine. Antonio and Shylock: credit and trust in France, c. 1680-c. 1780. – Economic History Review 54 (2001), lk. 49.

²⁶ See tuleb välja ka talupoegade palvekirjadest, nt: ... *unsere Herrschafft unsz mit Brodt und Saht, bisz wiers im Herbst wieder bezahlen können, behülflich sein möge* (O. Liiv. Suur näljaaeg Eestis 1695–1697. (Academiae societatis historicae scripta, 9.) Tartu, 1938, nr. 100; sarnaselt EAA, f. 1, n. 2, s. 570, l. 36–37, 74–75p: Talupoegade supliigid Eestimaa kindralkubernerile, 1696).

²⁷ Vt. [G. G. Mylich]. Wiederum ein Wort zu seiner Zeit, oder Versuch einer Beantwortung der unserm Vaterlande so wichtigen Frage: Wie wohl der Landplage des jährlichen Bauernvorschusses am sichersten abzuhelfen wäre? [Mita], 1787, lk. 3.

²⁸ Nt. [P. Fr. Körber]. Ueber die jährliche Hungersnoth der lief- und ehstländischen Bauern. – Der nordischen Miscellaneen, nr. 8, 1784, lk. 77–78.

²⁹ [P. Fr. Körber]. Ueber die jährliche Hungersnoth, lk. 84; [O. Huhn]. Statistisch-Medizinische Bruchstücke der Kirchspiele Livlands, 1802: LVVA, f. 6810, n. 1, s. 50, l. 57, 58p.

³⁰ G. Fr. v. Fircks. Die Letten in Kurland, lk. 70–71. Tänan prof. T. Rosenbergi, kes juhatas mind Otto Huhni arhiivi juurde.

³¹ Vt. nt. LVVA, f. 7400, n. 1, s. 22, l. 147–147p (M. v. Strokirch rügemendi kortermeister Reyterile, 15.04.1699). – Näitlikke kirjeldusi vt.: A. W. Hupel. Topographische Nachrichten vom Lief- und Ehstland. 2. kd. Riga, 1777, lk. 147; J. Ch. Petri. Ehstland und die Ehsten, oder historisch-geographisch-statistisches Gewälde von Ehstland. Ein Seitenstück zu Merkel über die Letten. Erster Theil. Gotha, 1802, lk. 398.

ausal teel omale lehma, mis tähendas kindlasti talule suurt väljaminekut või võla võtmist, kuid linnast koju sõitmise ajal tullakse talle järele ja võetakse talt lehm ära selgitusega, et see ei kuulu talle, vaid on varastatud hoopis ühelt linnamõisa talupojalt. Koju jõudes pöördub talupoeg oma hädaga mõisniku poole, kes kirjutab sellest omakorda kubermanguvalitsusele, et nõuda õigust ja lehm talupojale tagasi saada.³² Ametivõimudele laekus pidevalt selliseid mõisnike suppliike, kus oma talupoegade eest on välja astunud, eriti konfliktides linlastega või naabermõisatega.

Talupojad on sageli püüdnud mängida selle peale, et herra huvid langeksid nende huvidega kokku.³³ Kui 17. sajandi Liivi- ja Eestimaa talupoegade “kuninga juures” käimised on kirjandusest hästi teada, siis tähelepanuta ei saa jätta, et mõnikord on talupojad sõitnud üle mere Rootsi kuninga asemel hoopis oma Rootsis resideeriva pärushärra juurde. Vähe-malt üks selline kindel näide on Karksi talupoegade kohta. Teatavasti läänistas Rootsi riik üle poole oma Liivimaa mõisatest rootsi aadlimeestele, kes jäid elama ja teenistusse emamaale ja siinsed valdused jäeti mõisavalitsejate või rentnike hallata. Nii oli Gustav Adolf pärast Riia vallutamist 1621 läänistanud Karksi-Rüjiena mõisatekompleksi Jesper Mattson Cruus’ile, kes ise suri juba 1622. aastal ja ta pärijad jäid elama Rootsi. Senises ajalookirjanduses on äramärkimist leidnud, et kohapealse mõisavalitseja omavalitsemise peale käinud 1673. aastal Karksi vabatalu-

pojad *Polli Wolmar* ja *Kuisaper Peter* Rootsis pärushärra juures kaebamas, mille peale viimane oli andnud valitsejale eeskirja, millises ulatuses tohib nendelt talupoegadelt makse nõuda.³⁴ Kuid tegemist polnud siiski ainukese korraga, kui Karksi talupojad Rootsis käisid.³⁵ Tegelikult kaebasid juba 1636. aastal Karksi ja Vana-Kariste mõisa talupojad Liivimaa kindralkubernerile oma opmani peale, sest viimane oli ilma mingi aluseta ja kõigist kaitsekirjadest hoolimata nõudnud neilt mõisakoormisi ja statsiooni tükati kuni topeltmahus. Talupoegade kaebekirjadest selgub, et nende suurel “ühisel kulul” oli üks nende seast, talupoeg *Kurwitz Wieting*³⁶, käinud Rootsis. Tä teinud “vaevalise ja ohtliku” reisi ja seal saanud lehestunud “kõigearmulisemalt proualt” kolm vaba- ja kaitsekirja, mis kirjutanud ette talupoegade koormiste lubatud määrad.³⁷

Kuna on teada, kui täpselt näiteks Oxenstiernad oma Liivimaa valduste mõisavalitsejaid instrueerisid,³⁸ siis pole pärushärra poolt talupoegadele selliste kaitsekirjade andmisel tegelikult midagi vastuolulist. 17. sajandil oli Rootsi aadli jaoks üldine probleem, kuidas leida oma valduste valitsejaks nii Soomes kui Läänemere provintsidest ausat ja võimekat ametimeest.³⁹ Pärushärra konfliktid rentnike, pantijate või ka mõisavalitsejatega mõisate ebaratsionaalsete majandamisvõtete pärast olid Liivi- ja Eestimaa kohtupraktikas küllaltki sagedased kaasused.

Seega vastasid herra pakutavast kaitsest rääkivad paternalistlikud väited teatud määral

³² LVVA, f. 4038, n. 2. s. 1911, l. 75 ja samuti nt. l. 124, 196 jne. (Liivimaa kindralkubeneri sissetulnud suppliidid, 1653–1655).

³³ Vt. samuti: G. Algazi. Herrengewalt und Gewalt der Herren im späten Mittelalter: Herrschaft, Gegenseitigkeit und Sprachgebrauch. Frankfurt/Main, 1996, lk. 66.

³⁴ Pärnumaa. Maadeteaduslik, tulunduslik ja ajalooline kirjeldus. Peatoim. A. Tammekann. Tartu, 1930, lk. 379.

³⁵ Samuti 1671. aasta sügisel olid käinud kaks teist Karksi talupoega Rootsis (Karksi talupoegade supliik Eestimaa kubernerile, 22.02.1672: EAA 1-1-112, l. 44-45, vt. Elina Öpik. Klassivõitlus 17. sajandil ja Põhjasõja ajal. – Eesti talurahva ajalugu, 1. kd. Peatoim. J. Kahk, tegevtoim. E. Tärvel. Tallinn, 1992, lk. 562).

³⁶ 1638. aasta revisjoniprotokollist võib näha, et *Kurwitz Wieting* oli Karksi mõisa all vabatalupoeg. Tema vanaisa oli olnud sakslane ja tema isa oli Karksi mõisa Osakyll'i vakuse kubjas (Die Revision Livlands 1638. Estnisches Siedlungsgebiet II. Hrsg. v. Oleg Roslavlev. (Hefte zur Landeskunde Estlands H. 4.) München, 1969, lk. 70).

³⁷ EAA 278-1-XVI-1, l. 22-22p, 51-52, 53-53p (Karksi ja Kariste talupoegade kaebekirjad Liivimaa kindralkubernerile, 1636).

³⁸ Vt. E. Dunsdorfs. The Livonian estates of Axel Oxenstierna. Stockholm, 1981, lk. 32–43.

³⁹ Vt. A. Kujala. The crown, the nobility and the peasants 1630–1713. Tax, rent and relations of power. (Studia Historica, 69). Helsinki, 2003, lk. 93.

tõepoolest tõele. Kuid muidugi oli ka see jälle ainult aadli poolt vaadates nii. On väheusutav, et mõis võitis talurahva silmis kunagi mingi suurema usalduse, kui sealte isegi mõnikord õigust või kaitset saadi. Talurahva üldine umbusk mõisa suhtes oli kõigutamatu, nagu kirjutas ka üks anonüümseks jäänud autor 1821. aastal kirjanduse aastaraamatus “Hermes”: “Kui väga ka mõned õilsad härrad Kuramaal, Liivimaal ja Eestimaal on vaeva näinud, et sellist häälestatust oma talupoegadest välja juurida, nende suhtes palju heategusid üles näidanud või palju ohvreid nende pärast toonud, et oma pärisorjade seisundit mitte ainult talutavaks muuta, vaid talupoegi jõukaks ja õnnelikuks teha, siis kellelgi pole siiski õnnestunud oma talupoega-de armastust ega poolehoidu võita.”⁴⁰

Mõisa või herra juurde kaebama minnes tuli talupojal alati arvestada võimalusega, et selle eest võidi ise karistada saada. Näiteks tuli Helme talupoeg *Toiga Siim* mõisavalitseja juurde kaebama, et tema juurde majutatud ratsaväelane oli tema naisega “halvasti ümber käinud”, kaitse saamise asemel jäi aga hoopis opmani otsuse järgi tema ise selles süüdi.⁴¹ Seega, kuigi ilmselt võisid talupojad ühel või teisel juhul käia tõesti siiralt härralt abi palumas, siis mingit kindlat kaitset, nagu aadel seda kirjeldas, mõis oma talurahvale kindlasti ei pakkunud.

Siiski, ka paternalistlikus kirjanduses ei

peetud kõiki mõisnikke oma talurahva suhtes ühtmoodi õiglasteks, isalikult hoolivateks ja õilsateks. Mõõndi, et leidub türanne või siis vastupidi, mõned härrad näitavad üles suuremat isalikku armastust ja hoolt kui teised. Soovi korral võis herra tõesti oma võimu kurtvalt tarvitada ning vägivalda kasutada. Ägedamad aadlihuvide kaitsjad rõhutasid siiski, et head härrad ei moodusta kindlasti mitte erandit, vaid on pigem reeglilik. Kui kuskil juhtub olema tõesti rangem “isa” talupoegadele, nagu seda mõnedes perekondades ikka juhtub, siis kas võib kohe selletõttu eitada kõigi perekondade õnne.⁴²

Pole kahtlustki, et mõisnikkonna moodustas väga kirju seltskond. Tegemist oli suuresti iga mõisapidaja isikliku valikuga, kas lähtuda avalikult ainult oma huvist ja käsitleda enda suhteid talupoegadega jõupositsioonilt, püüdes nendelt pigistada nii suurt kasumit kui võimalik, või siis püüda juhendada “õiglase” isanda rollist.⁴³ Ilmselt leidis tõesti mõisnikke, kes püüdsid talupoegadele mõnel määral vastu tulla.⁴⁴ Viimane muidugi ei tähenda, et nad poleks olnud huvitatud oma tulude suurendamisest talupoegade arvel. Probleem oligi ennekõike selles, et mõisast suurema tulu ootust oli raske sobitada õiglase isanda rolliga.⁴⁵

Samuti pole põhjust kahelda selles, et talurahvas tegi vahet paremal ja hullemal mõisnikul.⁴⁶ Üheks otsustavaks momendiks talurahva

⁴⁰ N. T. Ueber die neuerlich begründete Bauernfreiheit in den russischen Ostseeprovinzen. – Hermes oder kritisches Jahrbuch der Literatur, kd. 11, 1821, 3. trükk, lk. 86.

⁴¹ EAA, f. 278, n. 1, s. XVI-41h, l. 186–186p (Helme talupoegade kaebekiri kindralkubernerile, 30.10.1696).

⁴² Noch Einiges über die Bauernangelegenheiten in Liefland. Mit einer Schlußbemerkung von Ludwig August Graf Mellin. Riga, 1824, lk. 5, 8; [G. v. Rennenkampff]. Bemerkungen, lk. 38–39; G. Fr. v. Fircks. Die Letten in Kurland, lk. 237–243; H. Fr. Tiebe. Nachtrag, lk. 70.

⁴³ Vrd. A. Kujala. The crown, lk. 109–113; W. v. Wrangell. Die Bauerngesetzgebung. – Die Estländische Ritterschaft ihre Ritterschaftshauptmänner und Landräte. Limburg–Lahn, 1967, lk. 67.

⁴⁴ Vt. Eesti rahva ajalugu. Toim. J. Libe jt. Vihik 12. Tartu, 1935, lk. 1360. – Ühe sellise näite on toonud hiljuti Indrek Jürjo Biriņi ja Eikaži mõisaomanikust L. A. Mellinist: I. Jürjo. Ludwig August krahv Mellin kui talurahva sõber ja estofiil. – Tuna 2003, nr. 4, lk. 50–66.

⁴⁵ Vt. T. Rosenberg. Liphartid Liivimaa mõisnikena. II. – Kleio 1996, nr 2, lk. 21–22; A. Kujala. The crown, lk. 111; H. Kaak. Diskussionsbericht, lk. 498.

⁴⁶ Vt. nt. A. W. Hupel. Topographische Nachrichten vom Lief- und Ehstland. 1. kd. Riga, 1774, lk. 519–520; E. Laugaste. Regivärsiline rahvalaul ühiskondlike suhete peegeldajana. – Saaksin ma saksa sundijaks. Toim. E. Laugaste (Uurimusi eesti regivärsi ja rahvajutu alalt, 1.) Tallinn, 1976, lk. 20–21; R. Põldmäe. Lisaandmeid eesti talurahva elu kohta XVIII sajandil ja XIX sajandi esimesel poolel (hernhuutlike allikate põhjal). – Eesti talurahva sotsiaalseid vaateid XIX sajandil. Toim. E. Jansen, J. Kahk, A. Vassar. Tallinn, 1977, lk. 28–29; K. Lust. Pärisorjast päriskoahamanikuks. Talurahva emantsipatsioon eestikeelse Liivimaa kroonukülas 1819–1915. (Scripta archivi historici Estoniae) Tartu, 2005, lk. 146.

jaoks oli alati uue härra tulek mõisa. See võis olla mõisa ostja, pantija või rentija, kõige sagedamini aga pärija.⁴⁷ Paljudele talupoegade kaebekirjadele on aluse andnud just uue härra asumine mõisa, kes on tulnud ja uute nõudmistega lajatanud.⁴⁸ Nõnda kirjutasid Laoküla rannarootsi talupojad Rootsi kuningale: “Warttman ei sundinud meile midagi peale. Ainult siis, kui vili tõesti midagi liivasel rannamaal kasvatas, võttis ta selle, mis kuulus talle, et nii, aga meie samuti oma naise ja lapsi ülal pidada saime. Kui oli aga halb aasta, siis ei võtnud ta meilt midagi. Selliste koormistega olime me vana Wartmani poolt peetud ja ka jääme nende juurde nii kauaks, kui õnnis kuningas Johan ja niisamuti kui Tema Kuninglik Majesteet ning armulik, kõrgesti kiidetud ja heldesti mälestatud Tema Önnis Isa elasid. Kui nüüd vana Warttman suri ja Tema õnnistatud Kuninglik Majesteetlik Härra Isa samuti, siis selle vana Wardtmani poeg Erich Warttman alustas ja pani meile raske koormise peale.”⁴⁹ Kuid samamoodi on teada ka vastupidiseid näiteid, kus mõisa asunud uus pärushärra on oma “hea tahte määrgiks” kustutas talupoegade kõik vanad võlad mõisale ja mõnikord laskis koguni kõigi taluremeeste teokoormist vähendada.⁵⁰

Käsitledes mõisa ja talurahva suhteid paternalismi võtmes, pole enamasti mööda

mindud ka nendest “üksikutest” mõisnikest, kes oma talupoegi taga kiusasid. Nende suhtes oldi üldiselt negatiivselt meelestatud.⁵¹ G. Fr. v. Fircks kirjutas, et piisab vaid ühel mõisnikul oma talupoegi karmilt kohelda, kui kuuldused sellest levivad üle kogu maa. Seejuures meenutab ta legendi, kus üks julma kohtlemisega silma paistnud proua mõisristiti talupoegade poolt *Mokes muische*’ks (*Qualenhof*, s. o. ‘piinamõis’), seda nimetust hakkasid peagi kasutama ka ümbruskonna mõisnikud ja nii jäänudki see nimi sellele mõisale.⁵² Näib vastavat tõele, et kui keegi mõisnik tõesti oma talupoegi türanniseeris, siis ei jäänud see ainult selle mõisa talupoegade teada, vaid kuuldused sellistest juhtumitest levisid ka naabervaldadesse. Kui näiteks 1648. aastal süüdistati Koknese maakohtus ühte Koknese talupoega, et see olevat lähedal asuva mõisa jooksiktalupoega pagemisel abistanud, siis vastas too, et ta pole jooksikut varjanud ega kuidagi abistanud, kuid ta ei saavat eitada, et ta oli teadlik jooksiku soovist pageda, sest ta härra oli temaga ümber käinud “kui üks timukasulane” (kohtuprotokollis jäänud see tõlkimata – “*als ein Bendes Kalps*”).⁵³ Tegemist polnud mingisuguse juhusliku väljendiga, vaid nimetust “timukasulane” (*Henkersknecht*) on kasutatud veel

⁴⁷ Vrd. J. Peters. Eigensinn und Widerstand im Alltag. Abwehrverhalten ostelbischer Bauern unter Refeudalisierungsdruk. – Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte, 2 (1991), lk. 90.

⁴⁸ Nt.: EAA, f. 278, n. 1, s. XVI:3a, l. 3, 5p, 28–29, 59 (Gaujiena talupoegade kaebekirjad kindralkubernerile 1645-1646); EAA 567-3-50, l. 132-134 (Rannu talupoegade kaebekirjad Liivimaa kindralkubernerile, 1685?); Sbornik istoričeskix materialov i dokumentov, otnosjaščixsja k novoj Russkoj Istorii XVIII i XIX veka. Koost. M. Mihailovym. S.-Peterburg, 1873, lk. 21–24.

⁴⁹ EAA, f. 1, n. 2, s. 310, l. 19 – Kaebekirja daatum on segane. Selle äärele on kirjutatud pliiitsiga “c. 1590”, kuid arvestades kirjast ilmnevaid isikunimesid, sobiks see paremini 1620. aastatesse (vt. A. Põldvee. Pakri rootslaste kaebused Karl XI-le 1684. aastal: muutuste aeg Harju-Madise ja Risti kihelkonnas. Keila, 2001, eriti lk. 39–43).

⁵⁰ Nõnda juhtus näiteks 1802. aastal Kivijärve mõisa (Laiuse): EAA, f. 567, n. 2, s. 157, l. 8p (Kivijärve mõisa talupoegade koormiste aruanne, 04.07.1805). – Vt. ka F. G. Arveliusse toodud kirjanduslikku näidet, kus vana mõisniku poeg võttis mõisa üle ja kuulutas välja mitmeid rahalisi auhindasid oma “armsatele lastele”, kui need on tublid ([F. G. Arvelius]. Ramma Josepi Hädda- ja Abbi-Ramat. Ehk maggusad ja tullusad juttud ja õppetussed, kuidas ma-rahwas woib rõõmsaste ellada, monnesuguguses häddas ja wiletsusses abbi tehha. Tällinn, [1790], lk. 96–99).

⁵¹ Vt. ka H. W. Whelan. Adapting to Modernity. Family, Caste and Capitalism among the Baltic German Nobility. (Ostmitteleuropa in Vergangenheit und Gegenwart; 22.) Köln-Weimar-Wien, 1999, lk. 47–48.

⁵² G. Fr. v. Fircks. Die Letten in Kurland, lk. 198–199. – Mis Kuramaa mõisa Fircks on mõelnud, jääb ebaselgeks. Tukumsi kihelkonnas asub tõesti Vecmokase-nimeline mõis (tõlkes ‘Vana-Piina mõis’), kuid selle esmamainimine jääb juba 15. sajandisse (*Mowken*).

⁵³ LVVA, f. 7410, n. 1, s. 5, l. 1–2 (Koknese maakohtu protokoll, 28.02.1648).

19. sajandi alguses Balti provintssides türanni sünonüümina.⁵⁴

Arstiabi

Üks paternalistlikus kirjanduses sageli korduvaid argumente mõisnike isaliku hoolitsuse tõestuseks oli mõisnike roll talurahvale arstiabi vahendamisel. Mõis ravis oma haigeid, jagas talurahvale rohtusid ja vajadusel kutsus appi arsti.⁵⁵ Sellega sarnaselt jooksis niisugune eneseõigustus läbi ka USA lõunaosariikide plantaatorite kirjatöödest, mis pidi seal olema üks tõestusi, et nende orjad elavad isegi paremini kui vaesed töölised Euroopas.⁵⁶

Alamate tervishoiu ja arstiabi teema polnud aadli paternalistlike argumentide hulka sattunud juhuslikult, vaid oli juba 16. sajandi lõpust alates leidnud käsitlemist saksa nn. majaisakirjanduses (*Hausväterliteratur*). Need normatiivses stiilis kirjutatud majapidamiskäsiraamatud ei läinud sageli mööda majajasa ja majaema kohustustest, mis olid seotud nende

pere ja alamate tervishoiuga, mille eest nad pidid kandma täit vastutust.⁵⁷ See lähtekoht tugines omakorda paljuski Vana-Rooma autoritele, kes samuti rõhutasid *pater familiase* kohustust kanda hoolt oma majapere tervise eest.⁵⁸ Tähelepanuväärne on, et keiser Claudiuselt pärineb koguni 1. sajandist edikt, mille järgi haiged ja põduraks jäänud orjad, kelle tema isand jätab hooletusse ja abita, saavutavad vabaduse (*latinus iunianus* staatuse).⁵⁹ See Claudiuse artikkel oli vähemalt 18. sajandi teisel poolel Liivimaal täiesti teada,⁶⁰ kuigi loomulikult mingisugust retseptiooni see siin ei leidnud.

Teatavasti nägi 17.–18. sajandil ka Liivimaal trükivalgust mitu (käsi)raamatut mõisapidamise kohta, mis saavutasid küllaltki suure populaarsuse.⁶¹ Need raamatud olid siiski puhtalt põllumajandusalased ega kandnud endas selget sotsiaalset sõnumit, mis oli iseloomulik saksa majaisakirjandusele.⁶² Kõikehaaravust taotledes ei ole aga neiski mööda mindud meditsiinilistest nõuannetest talupoegade haiguste kohta.⁶³ 18. sajandi teisest poolest hakkas

⁵⁴ Vt. nt. G. Fr. v. Fircks. Die Letten in Kurland, lk. 129.

⁵⁵ Nt.: G. Fr. v. Fircks. Die Letten in Kurland, lk. 162, 216–218; H. Fr. Tiebe. Nachtrag, lk. 69; X.Y.Z. Bemerkungen über den Aufsatz, die Verbesserung des Bauernstandes betreffend, in Nr. 17 u. 18 der Inländischen Blätter. – Zur Geschichte der Bauernfreiheit in Livland. Wiederabdruck einer Reihe von Flugschriften und Zeitungsentwürfen aus den Jahren 1817–1818. Koost. J. v. Sivers. Riga, 1878, lk. 189; [G. v. Rennenkampff]. Bemerkungen, 38, 86; G. v. Rennenkampff. Ueber die bevorstehende Freiheit, 26, 28; E. v. Rechenberg-Linteln. Zustände Kurlands im vorigen und diesem Jahrhundert. Mitau, 1858, lk. 19.

⁵⁶ Vt. P. Kolchin. Unfree Labor, lk. 134, 137–138.

⁵⁷ Vt. lähemalt: F. Hartmann. Hausvater und Hausmutter als Hausarzt in der Frühen Neuzeit. Hausgewalt und Gesundheitsfürsorge. – Staat und Gesellschaft in Mittelalter und Früher Neuzeit. Gedenkschrift für Joachim Leuschner. Koost. Historischen Seminar der Universität Hannover. Göttingen, 1983, lk. 152–162.

⁵⁸ Samas, lk. 151.

⁵⁹ A. Borkowski. Textbook on Roman Law. London, 1994, lk. 84.

⁶⁰ Seda refereerib nt.: [A. v. Kotzebue]. An den ungenannten Verfasser des Buches: Geschichte der Sklaverei und Character der Bauern in Lief- und Ehstland. Ein Beytrag zur Verbesserung der Leibeigenschaft. – Für Geist und Herz eine Monatschrift für die nordischen Gegenden. 1. kd., 3. trükk, 1786, lk. 135.

⁶¹ Vt. nende kohta: E. Öpik. Põllumajanduse käsiraamatud 17.–18. sajandil. – Eesti talurahva ajalugu, 1. kd. Peatoim. J. Kahk, tegevtoim. E. Tarvel. Tallinn, 1992, lk. 363–365; H. Sepp. Põllumajanduse teoreetiline käsitus Liivimaal XVII ja XVIII sajandil. – Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat, nr. IX–X, 1933/34. Tartu 1934, lk. 204–211. – Seejuures juba H. Sepp käsitles neid koos saksa "majaisalike põllumajanduslike käsitlustega", nagu ta *Hausväterliteratur*´i nimetas.

⁶² Tegelikult on saksa kirjandusuurimustes juhitud tähelepanu sellele, et nimetus *Hausväterliteratur* pole täiesti korrektne, kuna *Hausvater* kui adressaat esineb ka teistes samaaegsetes kirjandusväljaannetes. Käsitletavad publikatsioonid olid seotud aga ikka ennekõike mõistega *oeconomia*, ehk siis püüti kaante vahele mahutada kogu õpetus, mis seotud ühe majapidamisega, *oeconomia*´ga, *ganze Haus*´iga. Seega täpsem oleks seda žanri nimetada "Ökonomieliteratur", mida mõned uurijad ongi eelistanud. Nimetuse *Hausväterliteratur* populaarsust tingib aga ilmselt ennekõike asjaolu, et see rõhutab selle žanri sotsiaalset sõnumit. Kuna aga Liivimaal ilmunud käsiraamatutes selline ideoloogiline raamistik puudub, siis sobiks nende kohta määratlus ▶

aga Baltikumis levima ka spetsiaalne meditsiiniline kirjandus, mille sihtgrupiks peeti just mõisnikke (see kajastus sageli juba tiitelhel või oli siis see ära märgitud sissejuhatuses), et need saaksid oma talurahvale abiks olla.⁶⁴ Et mõisnikud oleksid talurahvale arstiabi pakkujana veel enam teadlikud oma tegevuses, lasi 1808. aastal ka Liivimaa kubermanguvalitsus *arstide puudumise põhjusel* trükkida plakati, kus anti spetsiaalsed juhised mõisatele, kuidas erinevaid nakkushaigusi ära tunda, millist abi osutada ja millele tähelepanu pöörata. Neid saadeti igasse kihelkonda neli eksemplari, et need saaksid siis mõisast mõisa ringelda.⁶⁵

Mõisad polnud tõepoolest mitte ainult talurahvale arstiabi pakkujaks, vaid nad tegid seda selgelt paternalistlikust printsibiist lähtuvalt – talupoeg nagu laps ei tea, mis on talle hea ja kasulik, mistõttu tuleb teda sundida rõugete vastu vaktsineerimisega harjuma, nakkushaiguste korral eraldama haiged terve test, medikamente sisse võtma jne. Teatavasti

oli talurahva suur umbusk arstiabi suhtes üldine. Talurahva silmis kuulus arst mõisnikega samasse seltskonda, kes tahtis aidata ainult selleks, et ise teenida. Seetõttu usaldati alati esmajärjekorras külarahva seast pärit ravitsejaid.⁶⁶ Riias aktiivselt tegutsenud doktor Otto Huhn kirjeldas oma 1800. aastal trükivalmis saanud käsikirjas “Püüe lätlaste ja eestlaste elu säilitada”⁶⁷, et kui talupoeg oma esmaste vahenditega (ennekõike viin ja kuum saun) oma hädast lahti ei saa, siis ta otsib kõigepealt abi külaarstilt ehk -targalt. Kui aga ka see ei suuda teda aidata, alles siis pöördub ta kirikuõpetaja või mõisaproua poole.⁶⁸ Huhniga väga sarnaselt kirjeldab talurahva pikka teekonda mõisani ka Peter Ernst Wilde oma nädalalehes “Lühhike õppetud”, manitsedes seal talupoegi kaebuste ilmnemisel kohe mõisa abi ja rohtu otsima minema, kuna juba viimases rammetus ei aita enam ükski arstirohi.⁶⁹

Nagu on teada ka senisest kirjandusest, siis talurahva ravimisega olid maal ennekõike

► “Ökonomieliteratur” kindlasti täpsemini (vt. nimetuste kohta: G. Frühsorge. Die Begründung der ‘väterlichen Gesellschaft’ in der europäischen oeconomia Christiana. Zur Rolle des Vaters in der ‘Hausväterliteratur’ des 16. bis 18. Jahrhunderts in Deutschland. – H. Tellenbach (Koost.). Das Vaterbild im Abendland, 1. kd.: Rom, Frühes Christentum, Mittelalter, Neuzeit, Gegenwart. Stuttgart, 1978, lk. 113–114 (eriti kommentaar nr. 12); G. Schröder-Lembke. Die Hausväterliteratur als agrargeschichtliche Quelle. – Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie, nr. 1, 1953, lk. 109–111).

⁶³ S. Gubert. Stratagema Oeconomicum, Riga 1688, lk. 199–200; J. B. v. Fischer. Liefländisches Landwirthschaftsbuch auf die Erdgegend von Lief- Est- und Curland. Halle, 1753, lk. 347–408.

⁶⁴ S. R. Winkler. Von einigen der gewöhnlichsten Krankheiten der Ehtländischen Bauern. Reval, 1793; M. E. Styx. Handbuch der populären Arzneiwissenschaft für die gebildeten Stände in den nördlichen Provinzen Rußlands, insonderheit für Landgeistliche und Grundbesitzer in Kur-, Lief- und Ehtland. Riga, 1803; E. W. Drümpelmann. Gemeinnütziges medizinisch-praktisches Handbuch für die gebildeten Stände der Landbewohner Lief-, Eht- und Kurlands zum Gebrauch ihrer Unterthanen. Riga, 1806; W. v. Zoëckell. Anleitung zur Erkenntniß und Behandlung der gewöhnlichsten Krankheiten der Liefländischen Bauern, für Liefländische Gutsbesitzer. Riga, 1821.

⁶⁵ Livländische Gouvernements-Regierungs-Patente. Gesammelt und nach Herrn General-Superintendenten Dr. Sonntag chronologischen Verzeichnisse geordnet v. C. F. W. Goldmann. (Tartu Ülikooli Raamatukogu Est B-197), 9.05.1808.

⁶⁶ P. E. Wilde. Liefländische Abhandlungen von der Arzeneywissenschaft. 2. verb. Aufl. Oberpahlen, 1782, lk. 53; Die landärztlichen Verhältnisse Livlands. – Baltische Monatschrift, kd. 10, 1864, lk. 66–68, 70, 79.

⁶⁷ O. Huhn. Versuch das Leben der Letten und Ehsten zu erhalten für Grundbesitzer, Landgeistliche und Verwalter. Riga 1800 (puhtandkäsikiri: LVVA, f. 6810, n. 1, s. 90). – Lisaks põhjalikule kirjeldusele lätlaste ja eestlaste tavadest, kommetest ja suhtumisest tervishoidu esitab Huhn selles põhjaliku kolmekeelse leksikoni meditsiinialastest ja haigustega seotud sõnadest, väljenditest ja ütlustest paralleelselt saksa, läti ja eesti keeles (lk. 93–126). Huhn esitas selle käsikirja Liivimaa Üldkasulikule ja Ökonoomilisele Sotsieteedile konkursitööks, mille peale laekus mitmeid põhjalikke retsensioone, sh. Tartu ülikooli arstiteaduskonnast (vt. EAA, f. 1185, n. 1, s. 24, l. 23–27p, 28–30p; f. 1185, n. 1, s. 25, l. 1–22p; f. 1185, n. 1, s. 26, l. 152–159).

⁶⁸ O. Huhn. Versuch, lk. 35–44; sarnaselt: Einiges über den Zustand der Heilkunde und Heilkunst bei den Esthen. – Das Inland 10 (1845), Vihik 23, lk. 381–382; vrd.: J. Ch. Petri. Ehtland, 2. Th, lk. 262–263.

⁶⁹ Lühhike õppetud, mis sees monned head rohhud täeda antakse [...]. Nelikümmend üks tükki. Faksimiletrükk. Koost. J. Peegel. Tallinn, 1976, lk. 5–6, 9–10, 45, 128.

ametis aadliprouad.⁷⁰ Võib arvata, et mõisates tegelesid haigetega mõisaprouad juba 17. sajandil või varemgi, kuid selle kohta on lähemaid kirjeldusi allikatest raske leida.⁷¹ Loomulikult ei hõivanud mitte kõik aadlidaamid end talupoegade abistamisega, kuid teisel leidus jälle väga aktiivseid naisi, kes oma ravitsemisskustega saavutasid kaugemale ulatava kuulsuse.⁷² Näiteks kirjutas Apukalnsi pastor 19. sajandi alguses O. Huhnile, et muidu ei leidu kihelkonnas ühtegi tegevarsti, kuid see-eest on maanõuniku proua von Wolff Jaunlaicene mõisas haigetele talupoegadele tõelise ema eest (*eine wahre Mutter für die Kranke Bauern*). Ta peab ise maa-apteeki ja on ametisse võtnud ühe poisi, kes oskab abiks olla ja kellele on antud kasutada oma hobune, et ta saaks haigeid külastada.⁷³ Suntaži kirikuõpetaja aga märkis, et haiged leiavad alati abi mõisast, kus mõisaprouad külastavad koguni ise haigeid. Vaid püsivate haigestumiste korral otsitakse abi arstilt.⁷⁴ O. Huhn ise mainis ühes oma käsikirjas, et mõned aadlidaamid on maal koguni hiilunud kirurgiliste jõupingutustega või on saanud kuulsaks oskuslike sünnitusabiandjatena.⁷⁵

Mõisad olid tavaliselt varustatud tava-

päraste koduste ravimitega. Talupoegadele jagati näiteks kummelit, mett, äädikat jms.⁷⁶ Paljudes mõisates kasvatati ilmselt haruldasemaid ja võõrapäraseid ravimtaimi ka ise rohuaias. Wildegi soovitab oma nädalalehes paaril korral talurahval minna mõisa uurima, kas mõisa rohuaias seda või teist taime kasvab, et siis endalegi selle juurt või seemneid paluda.⁷⁷ Võimaluse korral püüdsid mõisad end varustada siiski ka apteegikaupadega.⁷⁸ Mõisast pakutav arstiabi kujutas nõnda endast peamiselt mõisniku (mõisaproua) enda kogemustest lähtuvat tarkust, mis oli ilmselt mõjutatud ühtemoodi nii rahvameditsiinist kui ka arstiteaduslikest seisukohtadest. Viimased pärinesid kirjandusest, arstide poolt jagatud soovitudest või lihtsalt sellest, mida oldi nähtud arsti tegutsemise kõrvalt.⁷⁹

Alates 18. sajandi lõpust hakkas Baltikumis üha enam levima praktika, et ühe piirkonna mõisad palkasid omale ühe koduarsti mitme peale koos.⁸⁰ Sageli jäi selline koduarst elama ja töötama siiski lähimasse linna ning vaid vajadusel ja vastavalt kokkulepetele hakkas ta siis hoolt kandma ka mõisarahva ja sealsete talupoegade eest.⁸¹ Maale tulid tööle peamiselt noored, al-

⁷⁰ Vt. nt. H. W. Whelan. *Adapting to Modernity*, lk. 49; Marie von Hoerschelmann. *Ein baltisches Frauenleben (1837–1899)*. Nach Tagebüchern und Briefen verfaßt von C. v. Hoerschelmann. Koost. Cl. v. Hoerschelmann. Hannover–Döhren, 1966, lk. 76–78.

⁷¹ Küll aga on mõningaid viiteid juba 18. sajandi esimese poole kohta vt. nt.: EAA, f. 1352, n. 1, s. 34 (Dr. J. G. Himseli kirjad Eivere mõisaprouale, 1735–1738).

⁷² Nt.: *Im Dienste der Heimat! Erinnerungen des Freiherrn Eduard von Dellingshausen ehem. Ritterschaftshauptmanns von Estland*. (Schriften des Deutschen Ausland-Instituts Stuttgart. Reihe D, Band 3.) Stuttgart, 1930, lk. 30–31.

⁷³ [O. Huhn]. *Statistisch-Medizinische Bruchstücke der Kirchspiele Livlands, 1802*: LVVA, f. 6810, n. 1, s. 50, l. 44p–45.

⁷⁴ [O. Huhn]. *Statistisch-Medizinische Bruchstücke der Kirchspiele Livlands, 1802*: LVVA, f. 6810, n. 1, s. 50, l. 7p.

⁷⁵ LVVA, f. 6810, n. 1, s. 111, l. 16p–17.

⁷⁶ Vt. [O. Huhn]. *Topographisch-statistische Beiträge des Riga-Wolmarschen Kreises*. 3. Bd. Riga, 1822: LVVA, f. 6810, n. 1, s. 15; LVVA, f. 6810, n. 1, s. 19, lk. 61, 111; [O. Huhn]. *Topographisch-statistische Beiträge Livlands*. 7. Bd., welcher den Doerpt Werroschen Kreis enthält. Riga, 1822: LVVA, f. 6810, n. 1, s. 19, lk. 109.

⁷⁷ Lühhiike õppetud, lk. 19–20.

⁷⁸ [O. Huhn]. *Topographisch-Statistische Beiträge Livlands*, 9. Bd., 2. Abteilung, welche den Pernau-Fellinschen Kreis enthalten. Riga, 1821: LVVA, f. 6810, n. 1, s. 21, lk. 107. – Selle perioodi apteegiartiklite ja nende hindade kohta: Zusätze und Nachträge zu Dr. Joh. Friedr. v. Körber's Auszuge der ältern und neuern im Russischen Reiche erschienenen Allerhöchsten Manifeste, Ukasen, Publikationen, Verordnungen und Befehle, welche das gesammte Medizinalwesen betreffen. Koost. H. Bidder. Mitau, 1825, lk. 33–63.

⁷⁹ Vt. *Einiges über den Zustand der Heilkunde*, lk. 384; *Die landärztlichen Verhältnisse Livlands*. – *Baltische Monatschrift*, kd. 10, 1864, lk. 75; vrd. F. Hartmann. *Hausvater*, lk. 162.

⁸⁰ Vt. nt. [O. Huhn]. *Statistisch-Medizinische Bruchstücke der Kirchspiele Livlands, 1802*: LVVA, f. 6810, n. 1, s. 50, l. 49, 61p. – See praktika püsis ka veel 19. sajandi teisel poolel, vt. selle kohta: *Die landärztlichen Verhältnisse*, lk. 73–74.

⁸¹ LVVA, f. 6810, n. 1, s. 111, l. 16p–17; J. Ch. Petri. *Ehstland*, 1. Th., lk. 437–439.

les oma karjääri alustavad arstid.⁸² Oluline on ka märkida, et kui kuskil mõisas oli palgatud koduarst, siis ei tähendanud see automaatselt, et ta hakkas tegelema kõigi valla abivajajatega. Tavaliselt jäi mõis endiselt oma funktsioonidesse ja varustas haigeid rohtudega.⁸³ Arst võis puutuda kokku ainult raskemate juhtudega ja vastavalt oma entusiasmile. Ainult epideemiaste ja episootiate korral olid koduarstid kohustatud osutama talurahvale igakülgselt abi.⁸⁴

Seega, arstiabi vahendamise osas peab paternalistlik retoorika teatud osas tõesti paika. Mõisad mängisid tõesti olulist rolli talurahvale arstiabi vahendamisel. Probleemsem on aga küsimus, millisel määral kandis taluraha ravikulud tegelikult mõis, nagu seda korduvalt aadli poolt rõhutati, näiteks G. v. Rennenkampffi sõnadega: “Kes hoolitseb ja ravib teda tema haigustes paremini kui härra, kes sageli väga suurte kuludega peab oma rahva jaoks arsti ja soetab kõige kallimaid medikamente.”⁸⁵

Kui püüda sellele väitele leida kinnitust mõisate kuluaruannetest, siis nendest nähtub selgelt, et mingisugustest mõisniku pidevatest väljaminekutest arsti või arstirohtude peale ei saa kuidagi rääkida. Näiteks Triigi mõisa (Väike-Maarja) 1795.–1802. aasta kuluaruannetest võib kokku nende 7 aasta kohta (mõne kuu osas küll andmed puuduvad) leida ainult kuus sissekannet, mis on seostatavad mõisniku väljaminekutega arstiabile, koguväärtuses 4 rubla, 4 kopikat, 9 tündrit kaera ja üks toop viina. Kuid nendegi puhul ei tule arveraamatust välja, et need kulutused (näiteks aptee-

gist ostetud okseti ja silmavesi) oleks tehtud talupoegade heaks, vaid pigem on tegemist olnud ikkagi mõisapere arstikuludega.⁸⁶

Kõige rohkem võib uskuda seda, et sellistel kordadel, kui haigele pakkus koduste vahenditega abi mõisaproua, siis hiljem mingit arvet talupojalt sisse ei nõutud. Teine küsimus muidugi on, kas talupojad üldse tulidki mõisa arstirohtu paluma tühjade kätega. Viimasele praktikale viitab Kuramaa pastor Gottfried Georg Mylich, kes manitses 18. sajandi lõpus mõisnikke, et need kõrvuti muu nõu ja abiga peaksid talupoegadele ja nende loomadele arstimeid jagama siiski “ilma tasuta või kaasa toodud kingitusteta”.⁸⁷

Paika näib pidavat ka see, et kui mõis pal- kas koduarsti, siis tuli raha tõesti mõisniku taskust. Tuntud on Põltsamaa juhtum, kus Liivimaal ühe esimesena 1766. aastal maale jõudnud koduarst Peter Ernst Wildele nõustus major Lauw maksma kokku 400-rublast aastapalka.⁸⁸ Kuigi Wilde suri juba 1785. aastal, jäi ka pärast teda Põltsamaa püsima tugeva arstiabi-piirkonnana. Veel 1820. aastate alguses tegutses Põltsamaal jätkuvalt apteek, haigemaja ja kogu piirkonna teenistuses hoiti arsti.⁸⁹ Kuni 1820. aasta teise pooleni maksis arsti palka ainuüksi mõis ja alles 1827. aastal kaasati sellesse talupojad. Nimelt teatas 1827. aastal Põltsamaa mõisas ametis olev noor dr. Alexius Friedrich Temler (samas Põltsamaal sündinud kirikuõpetaja C. H. Temleri pojana), et tema enam alates sama aasta 1. novembrist lossi talupoegade arstiks ei saa jääda, sest ta ei tule lihtsalt oma praeguse palgaga väl-

⁸² H. Fr. Tiebe. Lief- und Esthland, lk. 51–52; Einiges über den Zustand der Heilkunde, lk. 385.

⁸³ Vt. nt. [O. Huhn]. Topographisch-Statistische Beitrage der Kirchspiele des Wendenschen Kreises im Gouvernement Liefland. IV Bd., 1. Abtheilung. Riga, 1822: LVVA, f. 6810, n. 1, s. 16, lk. 77.

⁸⁴ K. G. Sonntag. Die Polizei für Livland von der ältesten Zeit bis 1820 in einem nach den Gegenständen geordneten Auszuge aus den Regierungs-Patenten und andern obrigkeitlichen Verordnungen, nebst historischen Zusätzen, literarischen Nachweisungen und einem alphabetischen Register. Riga, 1821, lk. 5, 29.

⁸⁵ G. v. Rennenkampff. Ueber die bevorstehende Freiheit, lk. 28.

⁸⁶ EAA, f. 1687, n. 1, s. 109, l. 10; f. 1687, n. 1, s. 110, l. 15; f. 1687, n. 1, s. 116, l. 10, 36, 51 (Triigi mõisa tulude-kulude kuuaruanded, 1795–1802); vrd. EAA, f. 1360, n. 1, s. 42.

⁸⁷ [G. G. Mylich]. Wiederum ein Wort, lk. 19.

⁸⁸ EAA, f. 1348, n. 2, s. 154, l. 6–7p, 8–9p, 12 (Dr. Wilde kirjad major Lauwile, 3.12.1765, 28.01. ja 21.06.1766); vt. selle kohta ja viiteid sellekohastele uurimustele: I. Jürjo. Liivimaa valgustaja August Wilhelm Hupel 1737–1819. Tallinn, 2004, lk. 50–54.

⁸⁹ [O. Huhn]. Statistisch-Medizinische Bruchstücke der Kirchspiele Livlands, 1802: LVVA, f. 6810, n. 1, s. 50, l. 67p; [O. Huhn]. Topographisch-Statistische Beitrage Livlands, 9. Bd., 2. Abteilung, lk. 215.

ja. Ta nõustus edasi jääma ainult juhul, kui talle määratakse iga-aastase palgalisana 50 vakka rukist, 50 vakka otri ja 50 vakka kaera. Temlerile antigi mõisniku poolt sellekohane nõusolek, mille peale Temler oli omakorda lubanud edaspidi talupoegadele rõugeid panna ilma lisatasuta, kuigi seadusega oli see talle ette nähtud (s. o. 15 hõbekopikat iga õnnestunud rõugepookimise eest⁹⁰). Uus kokkulepe arstiga saavutati, kuid alles selle järel pöördus mõisavalitsus kogukonnakohtu poole, et see taotleks vallakogukonna nõusolekut, et iga peremees ilma mingi erandita hakkaks alates sellest aastast sügiseti mõisaaita tooma talle ettenähtud koguse vilja, mis annaks kokku poole lisatasuna makstavast rukkist, odrast ja kaerast, et siis mõis paneks omalt poolt teise poole. See olla seda õiglasem, et siiani on kogu arsti palga maksnud täielikult mõis. Järgmine laupäev kutsuski kogukonnakohtunik kõik taluperemehed kokku, selgitas neile olukorda ja talupojad andsidki kõik koos oma nõusoleku. Kokkulepet kinnitasid vallakohtuliikmed mõisa poolt vallakohtuprotokollist tehtud väljavõttele allakirjutamisega (ristikestega).⁹¹

Seega, teataval määral kandsid mõisnikud ilmselt tõesti mingisuguseid kulusid, mis olid seotud talurahvale arstiabi osutamisega. Samas näitavad mitmed selleaegsed allikad selgelt, et talupojad pole ravikuludest sugugi pääsenud. Ka 1810. aasta Eestimaalt pärit ankeetvastustes on viie kihelkonna pastorid märkinud, et talupoegadel endil on kulutused seoses inimeste või loomade arstimisega, milleks on märgitud ühel juhul 50 kopikat ja ülejäänud juhtudel 2 toopi rukist.⁹² Niisamuti ei jäta nädalaleht “Lühhike õppetud” mingisugust kahtlust, et talupoeg pidi ise apteegist endale ühte või teist rohtu soetama, mida Wilde neile soovitas. Seejuures leidub kor-

duvalt Wilde kommentaare, kas see rohi on odav või kallis.⁹³ Rohtude ja muude ravikulude puhul kehtis ilmselt enamasti samasugune avansskrediidi mehhanism nagu muude kaupade puhul, mida talupojad mõisast said (nagu sool, loomad jms.). Mõisnikud võisid küll maksta algul ravikulude eest ise, kuid pärast nõudsid võlana selle talupoegadelt sisse.⁹⁴

Kokkuvõtteks

Väga levinud ütlemine oli, et pärisorjuse kaotamisega kuulutatakse talupojad täiskasvanuteks.⁹⁵ Rennenkampff selgitas: pärisorjuse kaotamisega antakse talupoegadele iseseisvus, mis kaotab härra vastutuse- ja eestkostekohustuse. Nagu iga vaba inimene, peab vabastatud eestlane ja lätlane seejärel ise otsustama, kus ja kuidas ta elada soovib, ning enda eest hoolt kandma. Nõnda nagu täiskasvanud poeg lahku oma isamajast, lahkuvad ka eestlased ja lätlased oma seniste härrade “eestkostest ehk pärisorjusest”, et oma tulevast elu ise määrata. Siiski ei tõugata talupoega mitte täielikult tema härrast ega selle abist ära. Nagu sõnakuulelik ja hea poeg jääb ka pärast isakodust lahkumist ikka oma isa südamele kalliks, nõnda saavad ka vabastatud talupojad siiski edaspidi mõisahärrade osavõtlikkusest ja abivalmidusest osa, ainult et nad ei saa seda enam nõuda.⁹⁶

Aadli paternalistlik hoiak ei kadunud loomulikult mitte koos pärisorjuse kaotamisega, kuid baltisaksa kirjasõnas võib kohata jõulisemat paternalistlikku retoorikat edaspidi rohkem ajaloo- ja memuaarikirjanduses kui päevapoliitilistes ühiskonnakäsitlustes. Üha rohkem jõudis publitsistikasse ka kriitikat paternalistliku retoorika vastu. Osutati, et omal ajal rõhuvate pärisorjuslike suhete võrdlemine patriarhaalsete sidemetega oli tegeli-

⁹⁰ L. Rootsmae. Nakkushaigused surma põhjustena Eestis 1711–1850. Tallinn, 1987, lk. 105.

⁹¹ EAA, f. 1348, n. 2, s. 67 (Auszug aus dem Protokoll des Gemeinde Gerichts Schloß Oberpahlen, 16.01.1828); EAA, f. 3447, n. 1, s. 1, l. 32–33 (Vana-Põltsamaa vallakohtuprotokoll, 16.01.1828).

⁹² J. Linnus. 1810. aasta ankeetvastused Põhja-Eesti talurahva elu-olu kajastana. – Etnograafiamuuseumi aastaraamat 22, 1967, lk. 148.

⁹³ Lühhike õppetud, lk. 20, 59, 75, 83, 90, 128, 140–141, 147, 150, 159.

⁹⁴ Vt. Zusätze und Nachträge zu Dr. Joh. Friedr. v. Körber's Auszug, lk. 425.

⁹⁵ Nt. G. v. Engelhardt. Einige Worte, lk. 11.

⁹⁶ G. v. Rennenkampff. Ueber die bevorstehende Freiheit, lk. 13–15.

kult ainult ilustamine ja vigade peitmine.⁹⁷

Viimase väitega võib seega igati nõustuda. Aadli poolt kirjeldatud perekondlik harmoonia või idüll oli peaasjalikult retooriline kujund. Paternalistlikud argumendid põhinesid mingi nurgaga ju enamasti tegelikkusel, kuid olid demagoogiliselt absolutiseeritud. Paternalistlik kaitsekõne lähtus küll eesmärgist õigustada ja kaitsta aadli positsiooni, kuid tegelikkuses ei vähendanud see sotsiaalseid pingeid mingil määral. Mingisuguseid viiteid kindlustundele ja muretule elule, millest mõisnikkond kõneles, ei kohta talurahva ütlustes kunagi. Paternalismil polnud agraarsuhetes sellist tähtsust, nagu aadel püüdis kujutada.

Paternalistlik retoorika rõhutas sageli mõisniku ennastsalgavat hoolivust oma talurahva eest, kus isa rolli täitmine nõuab suuri kulusid ja majandusliku ratsionaalsuse eiramist. Tegelikult sobis aga hoolitseva isa mängimine mõisnikele just selle piirini, kus see läks kokku nende majanduslike huvidega või riigi poolt neile peale pandud kohustustega. Kõigest sellest hoolimata ei saa aadli paternalistlikku hoiakut siiski täielikult ideoloogiliseks või väljamõelduks pidada. Ilma mingi kahtluseta oli mõisnikkonna suhtumine pärisorisessa talurahvasse siiralt paternalistlik selles mõttes, et talupoegi käsitati kui lapselikult lolle ja metslasi, kellel puudub ratsionaalne mõtlemine ja kes ei tea, mis toob nende endile kasu. Paternalistlikule suhtumisele omaselt oli aadli hoiak täielikult elitaarne ja hierarhiline – nemad olid sündinud valitsema, talupojad aga kuuletuma.

Mõisa ja talurahva suhted haarasid endasse siiski ka palju paternalismile viitavaid väikesi

tahke, mida tasub kindlasti edaspidi uurida. Senises eesti ajalookirjanduses pole näiteks peaaegu üldse lähemat tähelepanu pööratud sellele praktikale, et jõukamates taluperedes püüti oma lastele sageli ristivanemateks saada kedagi mõisahärra või opmani perekonnast.⁹⁸ Peaaegu üldse pole seni käsitlemist leidnud mõisniku ja talupoja tseremoniaalsed käitumisviisid, mis samuti sisaldasid hulgaliselt paternalistlikke elemente. Näiteks küsimused, kuidas talupojad mõisniku poole pöördusid⁹⁹ või tänu avaldasid.¹⁰⁰ Mõisnike ja talurahva suhetes leidis kindlasti mõnikord ka filantroopilisi aspekte. Mõisnikud ikka võisid teha talurahvale annetusi ja kingitusi.¹⁰¹ Ka Adam Olearius mainib oma reisikirjas, et pulmalised saavad kingituse oma isandalt¹⁰² ja üldse laiemalt oleks huvipakkuv selgitada, kui palju võtsid mõisnikud osa talurahvapidustustest.¹⁰³ Ja lõpuks võivad jätkuvalt pakkuda huvitavaid ekskursse konkreetset näited mõisnike isikutest, et jõuda seeläbi mõisnike inimlike külgedeni.

Artikkel on valminud ETF-i grandii 5710 raames.

Marten Seppel

(1979)

Lõpetanud Tartu Ülikool ajaloo osakonna (2001) ja Cambridge'i ülikoolis magistriõppe (2003). Tartu Ülikooli doktorant. Peamised uurimisvaldkonnad: riigi, mõisa ja talurahva vahelised suhted 17.–19. sajandil; Rootsi võimuperiood Balti provintsid (eriti Liivimaal).

⁹⁷ E. v. Rechenberg-Linten. Ueber die Bauerverhältnisse (für Curland) in der Oeconomie, in Beziehung auf die frühere Leibeigenschaft und die Entwicklung des Bauernzustandes nach Aufhebung derselben. – Das Inland, 11 (1846), nr. 1, lk. 4; Der Ehste und sein Herr. Zur Beleuchtung der öconomischen Lage und des Zustandes der Bauern in Ehstland. Berlin, 1861, lk. 26–28.

⁹⁸ Selle kohta vt.: H. Palli. Pere. – Eesti talurahva ajalugu, 1. kd. Peatoim. J. Kahk, tegevtoim. E. Tarvel. Tallinn, 1992, lk. 510; vrd.: J. Klußmann. Leibeigenschaft, lk. 238.

⁹⁹ Vt. nt. F. G. v. Fircks märkust, et kui Kuramaa talupoeg oma härralt midagi paluma tuleb, siis kuulvat kõige sagedamini pöördumist *armas isa, isake (mihlais tehtingsch, tehtingh)*: F. G. v. Fircks. Die Letten in Kurland, 5.

¹⁰⁰ Vt. nt. E. Tarvel. Lahemaa ajalugu. Tallinn, 1983, lk. 155.

¹⁰¹ Näiteks Triigi mõisa kuluaruannetest nähtub, et mõisnik on jõulu-, lihavõtte- ja muudel pühadel mõisakubjastele ja mõnikord ka rehepapile ning kellelegi talupojale kingitusena jaganud paar toopi viina (EAA, f. 1687, n. 1, s. 109, 18p–20; f. 1687, n. 1, s. 110, l. 56, 90; f. 1687, n. 1, s. 113, l. 37p; f. 1687, n. 1, s. 114, l. 8, 16; f. 1687, n. 1, s. 115, l. 49).

¹⁰² A. Olearius. Vermehrte Moscovitische und Persianische Reisebeschreibung, [Schleswig] 1656, lk. 108.

¹⁰³ Vt. nt. E. von Rechenberg-Linten. Zustände Kurlands, lk. 18–19.

Saksa Kultuuroromavalitsuse kooliameti tegevus baltisaksa koolielu korraldamisel Eesti Vabariigis 1918/1925–1940

Kaido Laurits

Kuni 19. sajandi lõpukümnenditel aset leidnud venestamisreformideni oli kooliharidus Eesti- ja Liivimaa linnades olnud suures osas saksakeelne. Haridussüsteemi oluliseks osaks oli laialdane saksakeelsete erakoolide võrk. Venestamise tulemusel oli saksa keel kõigis koolitüüpides sunniviisiliselt asendatud riigikeelega, s. t. vene keelega. Omakeelset õpetust püüdsid sakslased säilitada koduõpetuse ja erapansionaatide näol. 1905. aasta revolutsioonisündmused sundisid riigivõimu liberaliseerima ka keelepoliitikat. 1906. a. tunnustati Balti provintside taas õigust emakeelsele kooliõpetusele. Anti luba rüütelkondlike maagümnaasiumide taasavamiseks ja saksa erakoolide avamiseks. Vastatutud saksa kooli- resp. haridusseltside (*Deutsche Vereine*) ning rüütelkondliku omaavalitsuse toetusel taasloodi üsna kiiresti mitteriiklik saksakeelne koolivõrk. 21. augustil 1906 avati uuesti Tallinna Toomkool, mis oli olnud suletud alates 1893. aastast.¹ Peagi saabusid aga saksakeelse hariduselu jaoks jällegi keerulised ajad, seoses Esimese maailmasõja algusega suleti 1914. a. kõik saksa seltsid ja nende ülalpidamisel olnud koolid, ülejäänud koolid pidid vene õppekeelele üle minema.

Saksakeelsete koolide järjekordne taastamine Eestis algas Saksa okupatsiooni ajal. 1918. aasta veebruaris taastati saksakeelne õpetus Tallinna Toomkoolis. Ulatuslikum saksa koolide taasavamine sai teoks siiski alles alates 1919/1920. õppeaastast, kui ajad rahulikumaks muutusid. 20. septembril 1919 asutati taastekivate saksa erakoolide korraldamiseks ja koordineerimiseks uus ühendus – Saksa Erakoolide ja Puudusesolevate Koolilaste Toetamise Selts (*Gesellschaft zur Unterstützung deutscher Privatschulen und Mittelloser Schulkinder*). Sama aasta 28. oktoobril reorganiseeriti see Saksa Kooliabi Seltsiks (*Gesellschaft Deutsche Schulhilfe*) ja esimeheks valiti Axel v. Maydell (1869–1945).² Saksa Kooliabi Selts suunas haridusministeeriumi üldjuhtimisel koos saksa rahvussekretäri Johannes Beermanniga (1878–1958) kõikide saksa eraõppeasutuste tegevust ja andis neile olulist materiaalset toetust.³ Seltsi üheks tähtsamaks ülesandeks oli saksa erakoolide õpetajate olukorra parandamine. Selleks määrati kindlaks samad palgamäärad kõigile õpetajatele, mis ei saavutanud küll riiklikku normi, kuid pakkus siiski teatavat kindlustunnet.⁴ Oluliseks saavutuseks oli erakoolide õpetajatele pensionikassa loomine.⁵ 1920. a. tekki-

¹ F. Kinkar. Lehekülgi Eestimaa kultuuriloost. Baltisaksa haridusseltsid Eestis 1905–1914. Olion, Tallinn, 2000, lk. 68.

² Moritz Alexander (Axel) Georg Maydell. Poliitik ja ühiskonnategelane. 1919–1938 Saksa Kooliabi Seltsi esimees. 1925–1931 Saksa kultuurvalitsuse liige.

³ F. Kinkar. Lehekülgi Eestimaa kultuuriloost, lk. 121–122.

⁴ Wachtsmuth, Wolfgang 1939. Von deutscher Schulpolitik und Schularbeit im Baltischen Raum, von ihrer Anfängen bis 1939. Leipzig: Hirzel, 71.

⁵ P. Blossfeld. Geschichte des deutschen Schulwesens in Estland 1919–1935. Reval: F. Wassermann, 1935, lk. 12.

sid Tartu Saksa Kooli- ja Toetusühing (*Dorpater Deutsche Schul- und Unterstützungsverein*) ja Pärnu Kooliühing (*Pernauer Schulverein*), mis liitusid tihedalt Saksa Kooliabi Seltsiga, nii et sellest sai keskus terve Eesti jaoks.⁶ Üsna pea tegutsesid Kooliabi Seltsi kohalikud grupid kõigis väiksemates koolilinnades. Et seltsi tegevus erakoolide alal laienes kogu riigile, siis tekkis vajadus luua spetsiaalne ametikoht koolinõuniku jaoks, kelle ülesandeks pidi olema kontaktide hoidmine üksikute koolidega ning nende vajaduste tundmaõppimine, samuti koolialase statistika kogumine. 1920. a. valiti Saksa Kooliabi Seltsi koolinõunikuks pastor Wilhelm Kentmann (1861–1938), seejärel võttis selle ameti asetäitjana üle J. Beermann. 1921. a. novembris sai koolinõunikuks direktor Alfred Walter (1886–1945), kes pidas seda ametit kuni Saksa Kulturomavalitsuse ja selle kooliameti asutamiseni. 1921. a. hõlmas Saksa Kooliabi Selts 1691 liiget.⁷

J. Beermanni ja Saksa Kooliabi Seltsi aruannete järgi töötas Eestis iseseisvuse algaastatel saksa koole järgnevalt: 1919. a. 21 kooli 3350 õpilasega, 1920. a. 20 kooli 3445 õpilasega, 1921. a. 22 kooli 3791 õpilasega, 1923. a. 25 kooli 4034 õpilasega ja 1925. a. 25 kooli 3739 õpilasega.⁸ Ametliku statistika andmetel oli 1923. a. Eestis 22 saksa elementaarkooli 2325 ja 14 saksa keskkooli 1616 õpilasega. Saksa põhikoolide õpilaste seas oli mittesakslasi 23%, kõrgemates koolides 20%. Teisest küljest aga olevat kokku 16,6% ja maal koguni 59,4% saksa põhikooliõpilast käinud mittesaksakeelsetes koolides, samuti 5,1% kõrgemate koolide õpilastest.⁹ 1923/1924. õppeaastal töötas Eestis vähemalt 6 avalikku saksa kooli:

Tallinnas:

Linna Saksa Reaalgümnaasium 10 klassiga,
Linna 3. Saksa Tütarlastegümnaasium 8 klassiga,
Linna 23. Saksa Põhikool 11 klassiga;

Tallinna Toomkooli hoone Toompeal (1920–1940).
EFA K-9275/0-64579p

Tartus:

Linna Saksa Ühishumanitaargümnaasium 9 klassiga,
Linna 14. Saksa Põhikool 5 klassiga.

Võru lähedal Mustlas töötas saksa põhikool 5

klassiga (46 saksa talupojakolooniate last).

Avalike saksa koolide kõrval olevat 1921/1922. õppeaastal töötanud J. Beermanni järgi 18 ja Eesti Haridusministeeriumi statistikaosakonna andmetel koguni 26 saksa erakooli.¹⁰ Selle põhjuseks oli ilmselt asjaolu, et kuna 7. mail 1920 vastu võetud rahvakooliseadus andis õiguse nõuda avaliku saksa kooli avamist vähemalt 20 saksa koolikohustusliku lapse olemasolul ühe klassi kohta, siis puudus väiksemates linnades, alevites ja maal vajalik (seadusega ette nähtud) alus kohalikel

⁶ P. Blossfeld, samas, lk. 11.

⁷ Marburgis J. G. Herderi Instituudi arhiivikogus säilitatav pikaajalise Saksa Kulturomavalitsuse presidendi Wilhelm v. Wrangelli 11 eraldi toimikust koosnev käsikiri "Materialien zur Geschichte der Kulturselbstverwaltung" (= DSHI 100 Wrangell), nr. 2, lk. 31.

⁸ F. Kinkar. Lehekülgi Eestimaa kultuuriloost, lk. 122.

⁹ W. Winkler. Statistisches Handbuch des gesamten Deutschthums. Berlin, 1927, lk. 533.

¹⁰ H. Pantenius. Die öffentlichen Deutschen Schulen Dorpats. Dorpat: H. Laakmann, 1924, lk. 48–49.

Tartu Saksa Ühishumanitaargümnaasiumi direktor H. Pantenius töölaual. EFA K-9375/0-64679p

omavalitsustelt avaliku kooli ellukutsumist taotleda. Linnas aga oleksid sakslased Tartu Saksa Ühishumanitaargümnaasiumi direktori, kohaliku omavalitsuse ja Saksa Kulturomavalitsuse tegelase Heinrich Panteniuse (1865–1935) arvates võinud rohkem Eesti riigi poolt pakutud majanduslikke eeliseid ja võimalusi kooli alal ära kasutada. Miks seda ei tehtud, seda põhjendab H. Pantenius osalt sotsiaalpsühholoogiliste, osalt koolipoliitiliste momentidega.¹¹ Esiteks olevat baltisakslastel olnud raske end muutunud oludesse sobitada, osadele “olevat tundunud võõrastav saata oma lapsed kooli, kus vaesed ja rikkad, positsioonikad ja vähempositsioonikad istuvad koos ühes pingis”. Lisandusid veel teist laadi kaalutlused. Ühelt poolt oli veel kõigil meeles Vene politseiriik oma ühetaolise reglementeerimisega kõige suhtes, mis puudutas avalikke koole. Sellest tulenes baltisaksa ühis-

konna teatud usaldamatus seda laadi koolide suhtes. Teisalt ei olnud vähemusrahvuste emakeelsete koolide asend seadusandlikul teel veel lõplikult paika pandud.

Kuni 1925. aastani olid saksa era- ja avalikud koolid allunud eraldi gruppidega 13 kohaliku omavalitsuse kooliametitele,¹² mis oli teinud võimatuks saksa koolielu ühtse juhtimise. Seoses Saksa Kulturomavalitsuse ellukutsumisega algas Eesti saksa koolielu arengus täiesti uus peatükk, sest tekkis võimalus koondada kõik saksa era- ja avalikud koolid kulturomavalitsuse ühtse juhtimise alla ning luua eeldused saksa rahvusgrupile sobiva koolivõrgu kujundamiseks. 1925. a. märtsis loodi komisjon üksikute saksa koolide revideerimise sihtjoonte väljatöötamiseks, koosseisus H. Pantenius, W. Stillmark¹³ ja W. Hasselblatt.¹⁴ Saksa Kulturomavalitsus pidi pärandina üle võtma äärmiselt hajusa saksa koolivõrgu, mis

¹¹ H. Pantenius, samas, lk. 50–51.

¹² P. Blossfeld. Geschichte des deutschen Schulwesens..., lk. 17; W. Wachtmuth. Von deutscher Schulpolitik und Schularbeit im Baltischen Raum, von ihrer Anfängen bis 1939. Hirzel, Leipzig: 1939, lk. 72.

¹³ Werner Barthold Maximilian Stillmark (1889–1941). 1924–1939 Tallinna Elisekooli (*Elisenschule*) direktor. Alates 1925. a. Saksa kultuurnõukogu liige. 1930–1936 Saksa Ühingute Liidu (*Verband deutscher Vereine in Estland*) esimees.

¹⁴ Werner Richard Karl Hasselblatt (1890–1958). 1920–1930 juriskonsult Tartus. 1923–1932 Riigikogu liige ja saksa-rootsi fraktsiooni esimees. Mitmete Riigikogu komisjonide liige ja seaduste aruandja. Osales mõõtuandvalt vähemusrahvuste kulturomavalitsuse seaduse ettevalmistamisel ja Saksa Kulturomavalitsuse läbiviimisel. Saksa-Balti Erakonna juhatuse liikmena kuulus W. Hasselblatt 1925. a. Genfi Euroopa Rahvuste Kongressi asutajaliikmete hulka. 1931. a. asus Euroopa Saksa Rahvusgruppide Liidu (*Verband des Deutschen Volksgruppen in Europa*) esimehena Berliini.

oli loodud ajal, kui Eesti sakslus oli arviliselt palju tugevam kui 1925. aastal ja omas samuti võrreldamatult rohkem materiaalseid vahendeid.¹⁵ Enne kulturomavalitsuse rajamist asutatud saksa koolid ei võlgnenud oma teket mitte mingile laiahaardelisele plaanile, vaid puhtalt kohalikele vajadustele. Neil ei olnud ühtset õppeplaani ja igäüks läks oma teed, paljugi sõltus siinjuures ka vastava kooli juhtkonnast.¹⁶ Kulturomavalitsuse tähtsaimaks ülesandeks oli korraldada esmajoones koolivõrk nii ümber, et luua sellesse rägastikku süsteem ja kord. Koolivõrgu ümberkorraldamine tähendas paljudele väikestele linnadele valusat saksa kooli kaotamist ja kibedat võitlust saksa rahvusgrupi sees. Avalik saksa koolivõrk pidi välja töötatama kultuurnõukogu poolt kokkuleppel kohalike omavalitsustega ja kinnitatama vabariigi valitsuse poolt haridusministri isikus. Viimane pidi otsustama ka küsimuste üle, milles kulturomavalitsuse ja kohalike omavalitsuste vahel üksmeelt ei suudetud saavutada.¹⁷

Detsembris 1925 otsustati kultuurvalitsuse koosolekul luua saksa vähemusrahvuse õppeasutuste organiseerimiseks, valitsemiseks, finantseerimise küsimuse lahendamiseks ja järelevalveks nende üle saksa kultuurvalitsuse kooliamet. Kooliameti pidid moodustama kultuurvalitsuse poolt valitud kooliameti juhataja, hariduskomisjon, kultuurvalitsuse koolinõunik ja sekretär. Hariduskomisjon pidi koosnema kooliameti juhatajast, kes pidi olema ühtlasi hariduskomisjoni esimees, koolinõunikust, kahest kultuurnõukogu ja kahest Saksa Kooliõpe-

tajate Liidu (*Deutsche Lehrerverband*) esindajast.¹⁸ Kooliameti kompetentsi anti kõik saksa koolikorraldusega seotud küsimused, sh. koolide ja õpetajate kinnitamiseks esitamine haridusministeeriumile, avalike koolide õpetajate valimine, õpetajate teenistuslehtede pidamine, õpikutega seotud küsimuste lahendamine, koolikohustuslike saksa laste nimekirjade pidamine, koolide ülalpidamine, õppevahendite muretsemine valitsuselt ja kohalikelt omavalitsustelt avalikele saksa koolidele, tunniplaanide ja õppekavade väljatöötamine ja nende esitamine kinnitamiseks haridusministeeriumile, kultuurvalitsuse koolialaste otsuste läbiviimine jne.¹⁹ Seega võttis kultuurvalitsuse kooliamet üle suurema osa Saksa Kooliabi Seltsi ülesandeid, nii et viimane jäi peamiselt veel vaid mõnede saksa koolide pidajaks. Samuti säilis Saksa Kooliabi Seltsi ülesandena pensionikassa pidamine ja pensionide maksmine erakoolide õpetajatele, kuni neile veel riiklikku pensioni ei makstud (muutuse tõi siin 1927. a. erakoolide seadus).²⁰ Säilisid ka seltsi kohalikud allühingud väiksemates linnades, enamasti kui koolide valdajad. Tähtsamate põhimõtteliste küsimuste läbiarutamiseks pidi kokku kutsutama kultuurnõukogu hariduskomisjon, kuhu kuulusid lisaks selle oma liikmetele veel teisedki kultuurnõukogu poolt valitud liikmed.²¹ Koolinõuniku isik nimetati kultuurvalitsuse ja kinnitati haridusministeeriumi poolt ning tema näol oli tegemist kommunaalteenistuses seisva riigiametnikuga.²² Saksa koolinõunik ei pidanud olema mitte direktorite ja õpetajate ülemuseks, "vaid asjatundja vaateleja, heataht-

¹⁵ W. v. Wrangell. Zur Situation der Deutschbalten bis zur Umsiedlung. – H. v. Wistinghausen (Hrsg.). Zwischen Reval und St. Petersburg. Erinnerungen von Estländern aus zwei Jahrhunderten. Anton H. Konrad Verlag, Weisshorn, 1993, lk. 400.

¹⁶ H. Pantenius. Schule und kulturelle Selbstverwaltung. – Revaler Bote. Sonderausgabe (Autonomie-Nummer), 23. Februar 1925, lk. 2.

¹⁷ F. v. Poll. Das Kulturautonomiegesetz der Republik Estland und seine Bedeutung für das europäische Minderheitenproblem. Diss. Jur. Würzburg, 1926, lk. 77.

¹⁸ Eesti Riigiarhiiv (=ERA), f. 85, n. 1, s. 131. Saksa kultuurvalitsuse koosoleku protokoll 3.09.1925; W. Stillmark. Die Kulturselbstverwaltung und das deutsche Schulwesen Estlands. – Jahrbuch des baltischen Deutschtums, 1927, lk. 88.

¹⁹ W. Wachsmuth. Von deutscher Schulpolitik und Schularbeit..., lk. 80–81.

²⁰ W. Wachsmuth, samas, lk. 88.

²¹ ERA, f. 85, n. 1, s. 60, lk. 138. W. Haselblatt. Über die Kulturautonomie (1921–1930). Käsikiri ja lisad. Kirja pandud ilmselt ca 1921(1925)–1928(1935).

²² P. Blossfeld. Geschichte des deutschen Schulwesens..., lk. 15.

A. Spreckelsen, Tallinna Saksa Kõrgema Reaalkooli direktor 1911–1934. EFA 0-41287

lik nõuandja ja objektiivne aruandja”.²³ 1925. a. detsembris valiti koolinõunikuks senine Rakvere saksa gümnaasiumi direktor Karl v. Zeddelmann (1888–1961), kes kinnitati haridusministeeriumi poolt alates 1. jaanuarist 1926, ja kultuurvalitsuse kooliameti esime-

seks juhatajaks kooliinspektor Jacob Hansen.²⁴ Kultuurnõukogu esindajatena valiti kooliameti hariduskomisjoni²⁵ Werner Stillmark ja Alexander v. Maydell ning õpetajaskonna esindajatena Tallinna Toomkooli direktor Paul Blossfeld²⁶ ja Tallinna Reaalkooli direktor Arthur Spreckelsen.²⁷

Kasvatus- ja õppetöö järelevalve eest saksa koolides oli vastutav kulturomavalitsuse haridusosakonna juhataja. Koolide revideerimine nende kasvatusliku ja õppetegevuse asjus kuulus eelkõige saksa koolinõunikule, kes allus koolide revidendina kultuurvalitsuse haridusosakonna juhatajale. Koolinõunik pidi vähemalt kord aastas koolid üle vaatama, eriti kontrollima õpilaste teadmiste ja oskuste vastavust maksvatele normidele. Koolinõuniku kõrval võis haridusnõunik teha koolide revideerimise teatud õppeainete osas aeg-ajalt ülesandeks vastava eriala asjatundjatele. Koolinõunik oli kohustatud iga õppeaasta lõpul esitama kultuurvalitsusele kirjaliku aruande oma revideerimistöö tulemuste kohta.²⁸

Saksa koolivõrgu reformimisel juhindus kultuurnõukogu põhimõttest, et võimaluse korral tuleb toetuda olemasolevale ja arendada edasi ajalooliselt väljakujunenut, niipalju kui see on õigustatud ja vastab kaasaegsetele oludele.²⁹ Nii näiteks peeti vajalikuks säilitada klassikaline gümnaasium.³⁰ Kuna sakslased ei elanud riigis kompaktselt, siis peeti väga va-

²³ ERA, f. 85, n. 1, s. 67.

²⁴ Jacob Adolph Friedrich Hansen (1890–1960), pedagoog ja koolidirektor. 1925–1932 Saksa kultuurnõukogu liige. 1933–1938 Saksa kultuurvalitsuse kooliameti juhataja. Tallinna Saksa Kooliõpetajate Seltsi ja Saksa Kooliõpetajate Seltsi Eestis aseesimees.

²⁵ ERA, f. 85, n. 1, s. 131. Saksa kultuurvalitsuse koosoleku protokoll 3.09.1925; ERA, f. 85, n. 1, s. 131. Saksa kultuurvalitsuse koosoleku protokoll 10.12.1925; ERA, f. 85, n. 1, s. 242.

²⁶ Paul Ferdinand Hermann Blossfeld (1864–1944), keemik ja pedagoog. 1920–1930 Toomkooli direktor. 1922–1924 ka Elisekooli direktor. 1930–1934 Saksa kultuurvalitsuse koolinõunik.

²⁷ Arthur Leopold Christoph Spreckelsen (1863–1939), pedagoog ja arheoloog. I ja II Saksa kultuurnõukogu liige. Saksa kulturomavalitsuse kultuuriameti muuseumide ja teadusühingute sektsiooni esimees. Saksa kultuurvalitsuse kooliameti hariduskomisjoni liige.

²⁸ ERA, f. 85, n. 1, s. 67. Määrus järelevalve teostamise kohta kasvatus- ja õpetustöö üle Saksa Kulturomavalitsusele alluvates koolides.

²⁹ ERA, f. 85, n. 1, s. 67. Kultuurnõukogu poolt kultuurvalitsusele tehtud ülesanne koolitüüpide ja koolivõrgu suhtes.

³⁰ E. Musso pidas klassikalise gümnaasiumi säilitamist oluliseks, sest klassikalise hariduse kadumine oleks tema arvates teinud küsitavaks kvalifitseeritud saksa ajaloolaste, keeleteadlaste, teoloogide järelkasvu olemasolu tulevikus, ning teisalt hindas ta kõrgelt ideelisi hüvesid, mida pakkuvat tegelemine klassikalise vanaajaga ja vanade keeltega noore inimese vaimu ja iseloomu kujunemisele. ERA, f. 85, n. 1, s. 558. Denkschrift zur Beurteilung der Lage und der Bedürfnisse des deutschen Schulwesens in Estland. (Auf Grund einer Bitte des Schulausschusses des II. Estl. Deutschen Kulturrats vom 22. Sept. 1930 ausgearbeitet von Emil Musso).

Heimtali koloonia saksa algkooli õpilased, õpetajad ja kohalikud elanikud koolimaja ees. EFA A-52-117

jalikuks väikelinnade koolide säilitamist, sest need moodustasid kohaliku saksa seltskonna kultuurielu keskpunkti. Nende likvideerimine oleks tugevdanud veelgi ebasoovitatavat tungi pealinna, kus olid paremad töövõimalused.³¹ Juba olemasolevad koolid pidid saama kultuurvalitsusega kooskõlastatult võimaluse valida endale ühe ettenähtud koolitüüpidest.³² Elementaar- ehk algkool hõlmas 1.–6. kooliaasta ja pidi olema aluseks kõigi keskkoolitüüpide jaoks. 5. ja 6. kooliaasta pidid kuuluma eelklassidena keskkooli (*Mittelschule*) juurde. Erinevad keskkoolitüübid pidid saama tugevalt kesksed õppeained, mis pidid olema vastava koolitüübi poolt antava üldhariduse põhialuseks. Keskkoolitüüpidena nähti ette klassikaline gümnaasium (ladina ja kreeka keel), ladinagümnaasium (ladina keel ja fakultatiivselt kreeka keel), uushumanitaargümnaasium (emakeel ja ajalugu), kõrgem reaalkool (matemaatika ja loodusteadused) ja tütarlastekool, hargnemisega uushumanistlikust gümnaasiumist 9.–11. kooliaastal

selliste tüdrukute jaoks, kellel polnud kavas abituriumi teha. Kõik need koolitüübid hõlmasid 5.–6. kooliaastat kui eelklasse ja 7.–11. kui põhiklasse. Lisaks nähti ette 8-klassiline nn. kodanikukool (*Bürgerschule*) ja 9-klassiline kutsekool (eelkõige kaubanduskool).³³

Teine tähtis ülesanne, millega kultuurvalitsuse kooliamet pidi kohe tegelema hakkama, olid läbirääkimised haridusministeeriumiga saksa koolide üleandmiseks kultuurvalitsuse alla. Kultuurvalitsus püüdis, niipalju kui seaduse järgi võimalik, lasta võtta kõik saksa koolid avalikku koolivõrku. Läbirääkimised osutusid raskeks, sest ei kulturomavalitsuse seaduse ega valitsuse vastavad määrused sisaldanud selle kohta midagi konkreetsemat. Praktikas tekkis rohkem raskusi läbirääkimistel üksikute kohalike omavalitsustega, riigiga seevastu üldiselt sel alal arusaamatusi ei olnud.³⁴ Läbirääkimiste tulemusel anti 1. jaanuaril 1926 saksa erakoolid ja 1. septembril 1926 avalikud saksa koolid Eesti Vabariigi Haridusministeeriumi poolt saksa kultuurvalitsuse kooliamete-

³¹ P. Blossfeld. Geschichte des deutschen Schulwesens..., lk. 15.

³² W. Stillmark. Die Kulturselfverwaltung und das deutsche Schulwesen Estlands, lk. 89.

³³ ERA, f. 85, n. 1, s. 67; ERA, f. 85, n. 1, s. 60, lk. 143; W. Stillmark, samas, lk. 89–90.

³⁴ DSHI 100 Wrangell, nr. 3, lk. 270.

ti alluvusse. 1. augustil 1927 võeti avalikku koolivõrku kaks täiendusklassi Tallinnas ja Nõmme saksa põhikooli kaks alumist klassikomplekti, 1. augustil 1928 Kuressaare, Viljandi, Haapsalu, Narva, Pärnu, Valga, Paide, Võru, Rakvere saksa põhikoolid ning Nõmme saksa põhikooli kolmas ja neljas klass, 1. augustil 1930 Visusti Põhikool ja 1. märtsil 1935 Heimtali kool. Teiselt poolt tõmmati valitsuse kokkuhoiupoliitika või liialt väikese õpilaste arvu tõttu avalike koolide nimekirjast 1929. aastal maha Tallinna Ülemrealkooli gümnaasiumiharu, aastatel 1933–1936 klassi klassi haaval Tallinna Linna Tütarlastegümnaasium ja 1933. aastal Valga Põhikool.³⁵

1927. aastal oli Pärnumaale sealse klaasivabriku tööliste laste jaoks asutatud Eidapere kool, 1928. aastal sai seal õpetajanna Anna Aristowi käe all õpetust 14 last. Kuna ka 10–12 km kaugusel asuvas Järvakandi klaasivabrikus oli ametis teatav hulk saksa töölisi, siis tuli asutada nende laste jaoks kooli juurde internaat. Tartumaale kolonistide lastele Sanglasse asutatud koolis käis 1928. aastal 12 last, enamikus saksa maatöölise lapsed.³⁶ Sangla ja Eidapere koolid pidid siiski juba lühiajalise eksisteerimise järel oma tegevuse lõpetama, sest liikuva eluviisiga maatöölise perekonnad kolisid mujale elama ja klaasivabriku töölised pidid mujalt tööd otsima, kui vabrik oma tegevuse lõpetas.³⁷

Kulturomavalitsuse oluliseks sotsiaalset laadi ülesandeks oli kooliraha maksmine erapõhikoolide õpilaste eest nendes kohtades, kus puudusid avalikud ja õppemaksuta saksa põhikoolid. See tähendas sealsetele lastevanematele tuntavat kergendust. Teisest küljest oldi sunnitud kokkuhoiu mõttes koondama üksikuid väikese õpilaste arvuga klasse ühiselt

õpetatavateks klassikomplektideks.³⁸ Alates 1926. aastast alustas kultuurvalitsus odavate internaatide rajamist koolide juurde, et pakuda maapiirkondades hajutatult elavatele saksa lastele võimalust õppida linnades saksa koolides.³⁹ Maal elavatel lastevanematel puudusid sageli vahendid, et oma lastele suhteliselt kallitesse linnapansionitesse tuba üürida. Sel viisil loodeti vältida seda, et koolikohustuslikku ikka jõudnud saksa lapsed oleksid sunnitud kohalikes eesti koolides käima.

1928. a märtsis otsustas kultuurnõukogu asutada sihtkapitalina abirahakassa vaesemate saksa alg- ja keskkooliõpilaste toetamiseks. See kassa pidi moodustuma eelkõige vabatahtlikest annetustest ning selle valitsemine tehti ülesandeks kultuurvalitsusele. Abirahade suuruse ja jaotamise pidi otsustama kultuurvalitsus haridusosakonna esitatud kandidaatide nimekirja alusel.⁴⁰

Juba suhteliselt varakult, alates 1919/1920. õppeaastast alustas Saksa Välisamet (*Auswärtiges Amt*) Eesti saksa koolide rahastamist. Peamiseks Eesti saksa koolide toetajaks oli Välis-Saksa Ühing (*Verein (1933–1945 Volksbund) für das Deutschtum im Ausland*), mis sai suurema osa oma vahenditest välisministeeriumilt. Baltisaksa ajaloolase A. v. Taube andmetel toetati saksa koolikorraldust Eestis ca 20 000 riigimargaga aastas.⁴¹ Esmajoones läksid vahendid kohalike saksa kooliühingute all tegutsevatele erakoolidele. 1925. a. said Eesti saksa koolid Saksamaalt abi 15 400, 1929. a. 40 500 ja 1930. a. juba 47 000 riigimarga ulatuses.⁴² Riiklike või kohalike omavalitsuste all töötavate saksa koolide puhul ei tulnud otsesed riigisaksa toetusaktsioonid kõne alla. Tallinna Saksa saatkonna ülesan-

³⁵ P. Blossfeld. Geschichte des deutschen Schulwesens..., lk. 52–53.

³⁶ ERA, f. 85, s. 1, n. 574. Bericht zur Tagung des Verbandes deutscher Vereine im März 1928.

³⁷ P. Blossfeld. Geschichte des deutschen Schulwesens..., lk. 26.

³⁸ ERA, f. 85, n. 1, s. 60, lk. 142.

³⁹ Samas, lk. 144.

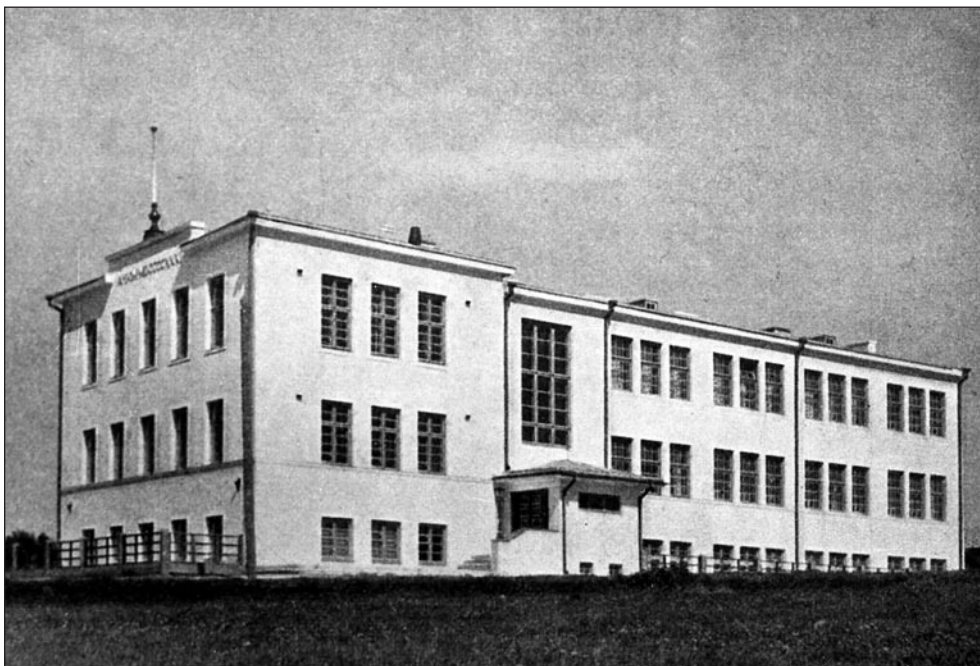
⁴⁰ ERA, f. 85, n. 1, s. 67.

⁴¹ J. v. Hehn. Die Umsiedlung der baltischen Deutschen – der letzte Kapitel baltischdeutscher Geschichte. Marburger Ostforschungen. Bd. 40. J. G.-Herder-Institut, Marburg-Lahn, 1984, lk. 25.

⁴² K.-H. Grundmann. Deutschumpolitik zur Zeit der Weimarer Republik. Eine Studie am Beispiel der deutsch-baltischen Minderheit in Estland und Lettland. Beiträge zur baltischen Geschichte. Bd. 7. Harro von Hirschheydt, Hannover-Döhren, 1977, lk. 606.

Saksa tütarlastegümnaasiumi Eliseskooli (Elisenschule) hoone (1920–1940) Tallinnas. EFA K-9317/0-64621p

Saksa kool Rakveres (ehitatud 1931). EFA 0-54976

Nõmme saksa algkooli välisvaade (1920–1940). EFA K-9453/0-64757p

Nõmme saksa kooli uus hoone (1920–1940). EFA K-9457/0-64761p

ne saksa kooli alal Eestis seisnes saksa uurija K.-H. Grundmanni järgi üldiselt vaid pealiskaudse kontrolli järel üksikute koolide igaaastaste toetusesoovide vahendamises Saksa Välisametile.⁴³ Saksa koolivõrgu eesmärki ja selle struktuuri puudutavas põhimõttelises diskussioonis saatkond ei osalenud ja kultuur-omavalitsusel olid sel alal täiesti vabad käed. See on seda imekspandavam, et suur osa Eesti saksa koolide eelarvedefitsiidist tuli katta

Saksa riigi vahenditest. Mil määral oli Eesti Vabariigi valitsus teadlik Saksamaalt Eesti saksa koolidele voolavate toetuste ulatuse ja viisi üle, jääb lahtiseks. Siiski võib arvata, et vastavad ministeeriumid olid Tallinna Saksa saatkonna vahendusel Saksamaalt saabuvate toetuste faktist kui sellisest teadlikud.

1928/1929. õppeaastal hõlmas kultuurnõukogu poolt kinnitatud saksa koolivõrk Eestis 19 põhi- ja 12 kõrgemat (sh. 3 avalikku) kooli

⁴³ K.-H. Grundmann, samas, lk. 604.

kokku 3315 õpilasega (1656 poissi ja 1659 tüdrukut), lisaks neile sai 141 maal elavat koolilast kultuuriameti toetamisel koduõpetust. Kokku sai saksakeelset kooliõpetust seega 3456 last, nendest 39% avalikes (riigi või kohalike omavalitsuste poolt ülalpeetavates) koolides ja 61% erakoolides (kultuurvalitsuse ülalpidamisel). Lisaks töötas Vinnis saksa õppekeelega majapidamiskool 23 õpilasega. Erakoolide õpetajatele makstavad palgad olid endiselt madalamad kui avalikes koolides. 1927/1928. õppeaastal oli 64,5% koolide ülalpidamise kuludest sakslaste endi kanda, riik ja kohalikud omavalitsused maksid vaid 33,5%.⁴⁴ Koduõpetust said 1928. a. 106 saksa last, eelkõige maapiirkondades. Järelevalve saksa lasteadeade üle kuulus alates 1927. aastast samuti saksa kooliametile. 1928. a. oli kokku 8 lasteada, pooled nendest asusid Tallinnas. Saksa lasteadeades käis arvukalt ka teistest rahvustest lapsi.⁴⁵

Kevadel 1930 töötasid Eestis järgmised saksa õppeasutused:

25 avalikku saksa põhikooli 82 klassi ja 1361 õpilasega,

8 avalikku keskkooli 15 klassi ja 514 õpilasega,

8 täielikku erakeskõppeasutust 54 klassi ja 890 õpilasega,

3 mittetäielikku erakeskõppeasutust 7 klassi ja 47 õpilasega,

2 kutsekooli 5 klassi ja 83 õpilasega.

Kokku oli seega 163 klassi 2885 õpilasega. Lisaks töötasid 1 õpetajate seminar, 2 lasteada, 4 eraviisilist õpperingi ja 44 kodukooli 72 lapsega. Kõiki neid õppeasutusi, välja arvatud Hansakool, Vinni kodumajanduskool ja üks lasteada, subsideeriti kultuurvalitsuse poolt. Kulutused ühele õpilasele moodustasid saksa koolides keskmiselt 141,9 kr aastas, millest 25,8% tuli kultuurvalitsuse vahenditest, 29,3% riigilt, 19,3% kohalike omavalitsustelt ja 25,6% õppemaksust.⁴⁶ Sellesse statis-

tikasse ei ole kaasatud avalikud põhikoolid, mida seaduse alusel pidasid ülal riik ja kohalikud omavalitsused.

Kuigi juba 1920. a. oli Saksa Välisamet alustanud raamatute ja mitmesuguste teiste õppevahendite saatmist Eesti saksa koolidele ja teistele sakslusorganisatsioonidele,⁴⁷ tunti suurt puudust Eesti saksa koolide õppekavadele vastavatest õpikutest. Saksamaal trükitud õpikud ei sobinud tavaliselt oma sisuvaliku poolest, seepärast toetas kultuurvalitsus kodumaiste autorite koostatud erinevate õppeainete õpikute trükkimist. 16. juunil 1932 leidis haridusministeeriumis aset nõupidamine, kuhu olid kaasatud ka vähemusrahvuste esindajad. Arutati vähemuste koolide õpikutenappuse küsimust (eeskätt eesti keele, ajaloo, geograafia ja kodanikuõpetuse alal) ning otsiti teid selle probleemi lahendamiseks.⁴⁸ Haridusministeerium esindas vaatepunkti, et saksa koolides peaks võimaluse korral tarvitama ainult Eestis trükitud õpikuid.⁴⁹

Suurt tähelepanu pööras kultuurvalitsus õpetajate väljakoolitamisele ja täiendõppele. Tihedas koostöös Saksa Ühingute Liiduga (*Verband deutscher Vereine in Estland*) toetati nende noorte õpetajate väljaõpet, kes pühendasid end ainetele, milles tunti õpetajate järeelkasvust iseäranis suurt puudust. Nii näiteks oli alguses suur puudus võimlemisõpetajatest, kelle jaoks Eestis tollal väljaõppevõimalused puudusid. Seepärast saadeti Berliini vastavatesse kõrgkoolidesse mitmeid noori, kes töötasid hiljem edukalt Eesti saksa koolides. Samuti toetati õpetajate suviseid õppereise Saksamaale, et võimaldada seal tutvuda uute meetodikatega. Kultuurvalitsus korraldas samas ka rea täienduskursusi erinevate ainete õpetajatele kodumaal.⁵⁰

Võrreldes 1930. a. saksa kooliharidust eesti koolides antava haridusega, leidis E.

⁴⁴ E. Musso. Über das deutsche Schulwesen Estlands. – Jahrbuch des baltischen Deutschtums in Lettland und Estland, 1929, lk. 78–79.

⁴⁵ ERA, f. 85, s. 1, n. 574.

⁴⁶ DSHI 100 Wrangell, nr. 4, lk. 348–349.

⁴⁷ K.-H. Grundmann. Deutschtumspolitik..., lk. 406.

⁴⁸ DSHI 100 Wrangell, nr. 5, lk. 446.

⁴⁹ DSHI 100 Wrangell, nr. 11, lk. 988.

⁵⁰ P. Blossfeld. Geschichte des deutschen Schulwesens..., lk. 29.

Musso⁵¹ esimesel veel teise suhtes mõninaid plusse, märkides aga samas, et “eesti kool areneb märgatavalt tõusvas joones ja meie võib-olla [esiletõstmine algtekstis] veel olemasolev ülekaal ähvardab lühikese ajaga kaduma minna. Sellega oleks meie asendi tugev tugisammas minema pühitud.”⁵²

Eestlaste poolelt tabasid sakslasi pidevad süüdistused, et nende suured hariduslikud püüded juhinduvat katsetest jätkuvalt ülemkihiks jääda. Sakslased tõrjusid neid süüdistusi, vastates, et kuna põllumajanduse alal on nende tegevusvabadus suures osas ära võetud, siis ollakse sunnitud end elukutseks ette valmistama, mis teeb vajalikuks vähemalt keskhariduse, sageli aga ka kõrgema hariduse.⁵³ E. Musso andmetel läks 1930. a. 92% saksa koolilastest edasi keskkooli.⁵⁴ Rein Ruutsoo andmeil oli sakslastel 1933. a. iga tuhande inimese kohta 93,6 algkoolis, 53,6 keskkoolis ja 13,3 ülikoolis käivat õpilast. Eestlastel olid vastavad arvud 101,8, 10,1 ja 2,4.⁵⁵

Alates 1930. aastatest ilmnisid vähemuste emakeelse koolihariduse kitsendamise tendentsid. 1933. a. põhiseadus lubas küll jätkuvalt emakeelset kooliharidust, kuid mitmed erinevad kooliseadused jätsid võimaluse mõnede õppeainete õpetamiseks vähemusrahvuste koolides eesti keeles. 1934. a. kaotas seoses põhiseaduse reformimisega kehtivuse maakonnaomavalitsuste seadus, millele oli suures osas toetunud ka vähemusrahvuste kulturomavalitsuste seadus. Selle tõttu likvideerus ka sak-

sa koolinõuniku ametikoht, kelle võimkond (sh. eelkõige järelevalve koolide üle) läks üle haridusministeeriumi koolinõunikule. Peale ägedat võitlust õnnestus kulturomavalitsusel läbi suruda “järelevaatamise” õiguse andmine saksa koolide üle, kuigi ilma varasemate koolinõunike riikliku võimupädevuseta, spetsiaalsele saksa “ekspertdile”. (aastatel 1934–1938 oli selleks Konstantin Wilde). Rahvuse määramise uue korra järgi sai määravaks isa rahvus. Saksa-eesti segaabielludest lastel keelati saksa koolis käimine, nendel, kes seal juba kooliharidust omandasid, lubati siiski senises koolis jätkata.⁵⁶ Mitmed teiste rahvuste esindajad, sh. ka eestlased, eelistasid oma lapsed just saksa kooli saata, pidades sealt saadavat haridust paremaks. Nii olevat nt. Kuressaares 1935. a. kuulunud kohaliku saksa algkooli 66 õpilasest 20 ehk ligi 30% eesti rahvusesse.⁵⁷ Veel 1936. a. oli saksa keskkõppeasutuste õpilaskonda komplekteeritud vähemalt 15% eesti soost õpilasi.⁵⁸

1934. a. viidi Eestis läbi põhjalik koolireform, mille tulemusena loodi uue kooliastmena algkooli ja gümnaasiumi vahele keskkool.⁵⁹ Pärast 4-aastase algkoolikursuse lõpetamist pidi laps valima, kas ta teeb läbi veel 2 algkooliklassi või astub kohe 5-klassilisse keskkooli (progümnaasium). Alles selle järel oli võimalik astuda 3-klassilisse gümnaasiumisse, mille lõpetamine andis õiguse astuda kõrgkooli. Gümnaasiumikursuse lõpetamise ni kulus nüüdsest senise 11 aasta asemel 12 aastat.⁶⁰ Saksa kultuurvalitsus võttis koolire-

⁵¹ Emil Julius Hermann Musso (1885–1945), pedagoog, 1927–1930 Saksa kultuurvalitsuse koolinõunik. Saksa kultuurnõukogu ja kultuurvalitsuse liige. 1930–1933 Toomkooli direktor.

⁵² ERA, f. 85, n. 1, s. 558. Denkschrift zur Beurteilung der Lage und der Bedürfnisse des deutschen Schulwesens in Estland. Ausgearbeitet von Emil Musso.

⁵³ DSHI 100 Wrangell, nr. 3, lk. 209.

⁵⁴ ERA, f. 85, n. 1, s. 558. Denkschrift zur Beurteilung....

⁵⁵ R. Ruutsoo. Rahvusvahemused Eesti Vabariigis. – A. Matsulevitš (koost.). Vähemusrahvuste kultuurielu Eesti Vabariigis 1918–1940. Dokumente ja materjale. Eesti Riigiarhiiv. Olion, Tallinn, 1993, lk. 18.

⁵⁶ W. Wachtmuth. Von deutscher Schulpolitik und Schularbeit..., lk. 84–85.

⁵⁷ ERK, 1935, nr. 2, lk. 48.

⁵⁸ A. Vaigla. Eesti lapsi saksa koolides. – Tähiseid II. Eestluse aastaraamat. Eesti Rahvuslaste Klubi toimetised 5. E. Roos, (toim.) Eesti Rahvuslaste Klubi Kirjastus, Tartu, 1936, lk. 57.

⁵⁹ V. Sirk, T. Karjahärm. Võim ja vaim: Eesti haritlaskond 1917–1940. Argo, Tallinn, 2001, lk. 380.

⁶⁰ W. Stillmark. Das deutsche Schulwesen in Estland seit 1918. – C. Petersen jt. (Hrsg.). Handwörterbuch des Grenz- und Auslandsdeutschums. Bd. 2. [Deutschbalten und baltische Lande, lk. 104–241]. Ferdinand Hirt, Breslau, 1936. Petersen jt. 1936, lk. 214; H. Weiss. 1986. Das deutsche Schulwesen Estlands 1925–1939. – Zeitschrift für Ostforschung, 1986, H. 1/2, lk. 185.

formiga seoses vastu otsuse saksa koolikorraldus põhjalikult ümber korraldada ning 1934. a. novembris moodustati kultuurnõukogu istungil 5-liikmeline erikomisjon saksa koolivõrgu reorganiseerimisega seotud küsimuste arutamiseks. Revaler Zeitung märkis sellega seoses, et kultuurnõukogu istungil olevat aset leidnud pikad arutelud ning toimunud ka “lehmakauplemist”. Ajaleht leidis, et liiga palju õpetajaid on olnud kultuurnõukogu liikmetena tegevad, kes olevat ühest küljest küll asjatundlikud, kuid teiselt poolt igauks vaid oma kooli huvide eest väljas. Komisjoni poolt väljatöötatud kava nägi ette järgmise koolivõrgu: 12 kuueklassilist avalikku põhikooli (Kuressaares, Tartus, Viljandis, Haapsalus, Narvas, Pärnus, Tallinnas, Viljandis, Võrus, Paides ning Heimtali ja Visusti talupojakolooniates); 4-klassilise avaliku põhikooli Nõmmel ja selle kõrval ühe 4-klassilise erapõhikooli Tallinnas. Lisaks pidi Tallinn saada ühe progümnaasiumist ja gümnaasiumist koosneva “täiskooli” (kõrgema reaalkooli), ühe sarnase ülesehitusega tütarlastegümnaasiumi, Toomkooli kui progümnaasiumi ning gümnaasiumi koos klassikalise õppeharuga. Tartusse nähti ette kolmeklassiline avalik keskkool paralleelklassidega tütarlastele ning 3-klassiline gümnaasium poistele ja tüdrukutele; Pärnusse 3-klassiline keskkool ja 3-klassiline gümnaasium. Kuressaare, Viljandi ja Rakvere said 3-klassilised keskkoolid, Haapsalu, Narva ja Võru igauks kaks täiendusklassi põhikooli juurde. Lisaks nähti poistele kui tütarlastele kummalegi ette üks kutsekool.⁶¹ Peamiseks koolitüübiks pidi saama keskkool, gümnaasium pidi vaid andma nende annetele vastavat ettevalmistust teadusalaselt võimekatele, ülikooli oma sihiks seadvatele õpilastele. Vähestele saksa kutsekoolidele pidid olema

täienduseks perioodiliselt läbiviidavad erialased täiendkursused.⁶²

Saksa koolide õpilaste arv Eestis langes vaadeldaval perioodil üsna järjepidevalt. Emil Musso andmetel oli Eestis 1927/1928. õppeaastal kokku 3380, 1929/1930. õppeaastal 3208 ja 1930/1931. õppeaastal veel vaid 3161 saksa koolilast. S. t. tagasiminekut 1,6% aastas.⁶³ 1932/1933. õppeaastal sai Eesti saksa koolides õpetust 2983 õpilast, 1933/1934. õppeaastal vaid 2807.⁶⁴ Õpilaste arvu pidev langus tegi vajalikuks koolivõrgu koomaletoombamise. Näiteks septembris 1936 otsustati sellega seoses vähendada saksa avalike põhikoolide arvu Tartus 6-lt 5-le, Nõmmel 4-lt 3-le ja Pärnus 4-lt 2-le.⁶⁵

1. jaanuaril 1938 jõustunud uus põhiseadus ei kitsendanud küll otseselt vähemusrahvustele 1920. a. põhiseadusega seni garanteeritud õigust emakeelsele õppetööle (1920. a. põhiseaduse § 6), kuid lõi selleks siiski tingimused, sätestades (§ 22), et “vähemusrahvustele avatud koolides ja õppeasutistes toimub õpetamine nende rahvuskeeles ja riigikeeles seaduses tähendatud aluseil ja piirides”. Praktiliselt jäeti emakeelse õpetuse ulatuse kindlaksmääramine haridusministri kompetentsi.⁶⁶ 1938. a. haridusministeeriumi poolt väljatöötatud eelnõu nägi ette ajaloo, geograafia ja kodanikuõpetuse õpetamise eesti keeles.⁶⁷ Vastuseks haridusministeeriumi taotlusele võtta eelnõu suhtes seisukoht teatas saksa kultuurvalitsus, et ta ei ole nõus emakeelse kooliõpetuse põhimõttest loobuma.⁶⁸ Siiski ei jõudnud baltisaksa rahvusgrupp selle lühikese aja jooksul, mis veel *Umsiedlung*’i ja sellega kaasnenud avalike saksa koolide sulgemiseni jäi, emakeelse kooli alal praktikas mingeid märkimisväärseid piiranguid tunda. (Saksa avalikud koolid suleti ametlikult seoses sakslaste ümberasumisega

⁶¹ DSHI 100 Wrangell, nr. 7, lk. 605–606.

⁶² W. Stillmark. Das deutsche Schulwesen in Estland..., lk. 214.

⁶³ ERA, f. 85, n. 1, s. 558. Denkschrift zur Beurteilung...

⁶⁴ DSHI 100 Wrangell, nr. 6, lk. 515.

⁶⁵ DSHI 100 Wrangell, nr. 8, lk. 735.

⁶⁶ Riigi Teataja, 1937, nr. 71, art. 590.

⁶⁷ L. v. Middendorff. Politische Chronik. Estland. Einschränkung des muttersprachiges Unterrichts? – Baltische Monatshefte, 1938, lk. 53–55.

⁶⁸ H. Weiss. Das deutsche Schulwesen Estlands..., lk. 188.

Saksa riiki alates 16. oktoobrist 1939.⁶⁹) 1939. a. töötas Eestis 32 saksa kooli (1934. a. koolireformi järel töötasid koolid astmeti nimelisel iseseisvate üksustena), nendest algkoolid, kaks progümnaasiumi ja üks gümnaasium olid avalikud, ülejäänud aga Kooliabi Seltsi ja saksa kultuurvalitsuse poolt rahastatavad eraõppeasutused.⁷⁰

Kokkuvõtteks võib öelda, et Saksa Kulturomavalitsuse ellukutsumisega 1925. a. algas Eesti saksa koolielu arengus uus ja oluline etapp. 1926. a. asutati saksa kultuurvalitsuse organina saksa koolielu juhtimiseks kooliamet, mis võttis avalik-õigusliku asutusena üle kõik seni kohalike omavalitsuste või haridusministeeriumi järelevalve alla kuulunud saksa koolid, kusjuures säilis riigi ja kohalike omavalitsuste kohustus avalikke saksa koole üleval pidada. Peale pikki ja raskeid läbirääkimisi suudeti ka paljud senised erakoolid lasta avalikku koolivõrku võtta, mis läbi kulturomavalitsus vabanes nende ülalpidamise koormast.⁷¹ Sel moel oli võimalik saavutada kokkuvõtte teiste kooliga seotud ülesannete täitmiseks, sh. õpetajate majandusliku olukorra parandamiseks, koolimajade renoveerimiseks ja laiendamiseks ning lausa uute ehitamiseks. Ainuüksi kulturomavalitsuse oma vahenditest Eesti Vabariigi saksa koolielu ülevalpidamiseks siiski ei piisanud, uute koolimajade ehitamiseks, õppevahendite muretsemiseks, koolide raamatukogude täiendamiseks jne. saadi märkimisväärset majanduslikku toetust Saksamaalt.

Kulturomavalitsuse seaduse järgi oli saksa kultuurvalitsus kooli alal võrdsustatud kohalike omavalitsustega – tal oli õigus avalike põhikoolide õpetajaid ametisse nimetada ning kõrgemate koolide õpetajaid valida ja neid haridusministeeriumil ametisse kinnitada lasta. Vaatamata mitmetele baltisakslaste poolt väljatöötatud eelnõudele ei jõutud Eesti Vabariigis sakslaste poolt tungivalt vajalikuks peetud vähemuste kooliautonomiat puudutava eriseaduse vastuvõtmiseni.⁷² Võrdluseks, Lätis võimaldas 8. detsembril 1919 vastuvõetud kooliseadus kõigile mitteläti rahvusgruppidele kooliautonomiat. Ka sakslased asutasid Läti Kultuuriministeeriumi juurde 1920. a. oma koolivalitsuse, mille juhiks oli esialgu pastor Karl Keller (1868–1939) ning seejärel, aastatel 1929–1934 tema senine asetäitja Wolfgang Wachtsmuth (1876–1964).⁷³ Praktikaks oli Läti kooliautonomias näol tegemist palju enama kui lihtsalt “kooliautonomiaga”, see oli W. Wachtsmuthi sõnul avalik-õiguslik saksa kultuuriamet.⁷⁴ Vähemusrahvuse koolivalitsus pidi seaduse järgi “juhtima kõiki oma rahvuse kultuuri- ja haridusasju ning kandma hoolt oma rahvuse hariduse ja koolide eest”. Saksa koolivalitsuse juht, kes allus oma töös vahetult Läti haridusministrile, omas õigust “nõuandva häälega valitsuse istungitest kõigis küsimustes osa võtta, mis tema poolt esindatud rahvuse kultuurielu puudutasid”.⁷⁵ Seega oli Lätis spetsiaalne kooliautonomia, kuid üleüldist kultuuriautonomiat ei saavutatud. Eestis oli olukord täpselt vastupidine – vähe-

⁶⁹ Riigi Teataja, 1939, nr. 101, art. 771, lk. 781.

⁷⁰ S. Kivimäe. Ümberasumise korraldus. – S. Kivimäe (koost.). 2000. Umsiedlung 60. Baltisakslaste organiseeritud lahkumine Eestist. Tallinn. 24. novembril 1999 Tallinna Linnaarhiivis toimunud konverentsi ettekanded. 2000, lk. 52.

⁷¹ Kui veel 1925/1926. õppeaastal olid vaid 36% saksa kooliõpilastest käinud avalikes koolides, siis 1929/1930. õppeaastal juba 59,3%. W. Wachtsmuth. Von deutscher Schulpolitik und Schularbeit..., lk. 83; H. Weiss. Das deutsche Schulwesen Estlands..., lk. 184.

⁷² W. Wachtsmuth, samas, lk. 86.

⁷³ G. v. Rauch. Balti riikide ajalugu 1918–1940. Detlar, Tallinn, 1995, lk. 72; W. Wachtsmuth. Wege, Umwege, Weggenossen. Lebenserinnerungen einer Balten 1876–1950. Winkler-Verlag, München, 1954, lk. 200 jj.

⁷⁴ W. Wachtsmuth. Von deutscher Arbeit in Lettland 1918–1934. Ein Tätigkeitsbericht. Materialien zur Geschichte des baltischen Deutschtums. Bd. 3. Das politische Gesicht der deutschen Volksgruppe in Lettland in der parlamentarischen Periode 1918–1934. Comel Verlag, Köln, 1953, lk. 200.

⁷⁵ W. Wachtsmuth. Von deutscher Arbeit in Lettland 1918–1934. Ein Tätigkeitsbericht. Materialien zur Geschichte des baltischen Deutschtums. Bd. 2. Die autonome deutsche Schule in Lettland 1920–1934. Mit einem Anhang: Der Herder-Institut zu Riga. Comel Verlag, Köln, 1952, lk. 54–55; 57.

musrahvused omasid küll üldist kulturomavalitsust, eriseadust vähemusrahvuste koolide jaoks nähti ette küll perspektiivis, kuid see jäi saavutamata. Vähemuste koolivalitsused Lätis likvideeriti 15. mail 1934 toimunud riigipöörde ja autoritaarsele režiimile ülemineku järel alates 17. juulist 1934.⁷⁶

Saksa kultuurvalitsusele kuulus ka järelevalve saksa laste koolikohustuse täitmise üle. Kuni 1934. aastani oli see ülesandeks saksa koolinõunikule, kes oli oma seisundilt riigiametnik ja kelle kinnitas ametisse haridusministeerium. Saksa koolinõunikud olid K. Zeddelmann (1926), W. Schoenfeldt (1926–1927), E. Musso (1927–1930) ja kuni koolinõuniku ametikoha likvideerimiseni P. Blosfeld (1930–1934). Kultuurvalitsuse kooliameti juhid olid J. Hansen (1925–1932), W. Wrangell (1932), seejärel taas J. Hansen (1933–1938) ja viimasena Wilibald Heldt (1938–1939).⁷⁷

Saksa kultuurvalitsuse eesmärgiks oli kindlustada igale saksa koolilapsele võimalus käia saksa koolis. Tihedas koostöös saksa õpetajate ühingutega töötati välja ja kinnitati haridusministeeriumis riiklikud õppekavad erinevat tüüpi saksa koolidele. Saksa koolide õppekavade koostamisel olid kultuurvalitsuse kooliametil suhteliselt vabad käed, kuid isenesestmõistetavalt tuli neile hankida Eesti Haridusministeeriumi kinnitus. Suuremad saksa erakoolid said alates 1925. a. oma lõputunnistuste tunnustamise mõttes avalike koolidega võrdsed õigused.⁷⁸

Emakeelse koolihariduse alalhoidmises ja saksa koolikorralduse pidevas ümberkorraldamises ja täiustamises nägi saksa kultuurvalitsus, loosungi all “igale saksa lapsele tema

võimetele vastav saksa kooliharidus”⁷⁹ oma peaülesannet ning sellele tööalale kulus kuni 85% kulturomavalitsuse vahenditest.⁸⁰ Aja jooksul tekkis seepärast lausa oht, et kultuurvalitsus võib vaid tavaliseks kooliühinguks muutuda ja oma üleüldise rahvusgrupi sisese juhtpositsiooni ja autoriteedi kaotada.⁸¹ Tegutsesid arvukad saksa era- ja avalikud õppeasutused, viimaseid aitasid üleval pidada ka Eesti riik ja kohalikud omavalitsused. (Saksa koolisüsteem oli hinnanguliselt 2/3 ulatuses sakslaste endi (sh. suurem osa vahenditest tuli Saksamaalt) ja 1/3 ulatuses Eesti riigi ja kohalike omavalitsuste ülalpidamisel.) 1928. a. väljatöötatud koolivõrk haaras põhikooli enamikes linnades ja mitmes maakohas (Heimtali, Sangla, Eidapere, Visusti, Elva) ning arvukalt kõrgemaid kooli Tallinnas, Tartus, Pärnus, Viljandis, Rakveres, Paines, Kuressaares, lisaks kaks keskkooli esimeste klasside õppeplaani omavat täiendusklassi Narvas, Haapsalus ja Võrus.⁸² Saksakeelset kooliharidust oli seega võimalik omandada igas Eesti suuremas linnas ning maapiirkondadeski.

Kaido Laurits

(1977)

Tartu Ülikooli doktorant. Magister 2005. aastast. Riigiarhiivi kasutusosakonna teatiste talituse arhivaar. Peamised uurimisvaldkonnad: Baltisaksa vähemuse ajalugu, Eesti vähemusrahvuste kultuurialased kontaktid ning Väliis-Eesti ajalugu ja Skandinaavia keskaeg.

⁷⁶ M. Garleff. Autonomiemodelle in den baltischen Staaten zur Zeit ihrer Selbständigkeit. – Jahrbuch des baltischen Deutschtums, 1980, lk. 153–154.

⁷⁷ W. Wachsmuth. Von deutscher Schulpolitik und Schularbeit..., lk. 80.

⁷⁸ W. Stillmark. Das deutsche Schulwesen in Estland..., lk. 214.

⁷⁹ DSHI 100 Wrangell, nr. 3, lk. 262.

⁸⁰ ERA, f. 85, n 1, s. 60, lk. 155; C. Hasselblatt. Minderheitenpolitik in Estland: Rechtsentwicklung und Rechtswirklichkeit 1918–1995. Bibliotheca Baltica, Hamburg, 1996, lk. 55.

⁸¹ A. v. Taube. Politisches Leben des estländischen Deutschtums seit 1918. – C. Petersen jt (Hrsg.). Handwörterbuch des Grenz- und Auslandsdeutschtums. Bd. 2. Ferdinand, Breslau, 1936, lk. 157; DSHI 100 Wrangell, nr. 9, lk. 799.

⁸² W. Stillmark. Das deutsche Schulwesen in Estland..., lk. 214.